

Three is a crowd. Een grafveldje van de Klokbeercultuur te Wijchen-Bijsterhuizen (prov. Gelderland, NI)

Erik DRENTH & Ivo HERMSEN

Samenvatting

In Wijchen-Bijsterhuizen (prov. Gelderland, Nederland) kwam bij een opgraving een klein grafveld van de laat-neolithische Klokbeercultuur (KBC) te voorschijn. Het bestaat ten eerste uit een graf met de gecremeerde beenderen van een 20- tot 40-jarige persoon (sexe onbekend), die in elk geval uitgerust was met een klokbeek en een geretoucheerd vuurstenen mesje. Een monster van de crematieresten uit dit graf is ^{14}C -gedateerd: 3840 ± 35 BP (SUERC-26372). Daarnaast zijn twee graven met (waarschijnlijk) inhumaties aangetroffen, die elk een klokbeek van het Veluwe type bevatten. Mogelijk is nog een vierde graf (inhumatie) zonder bijgiften van anorganisch materiaal ontdekt. Dit spoor kan echter ook een kuil zijn die bij de teraardebestelling in een van de drie graven een rol speelde in het grafritueel (bijvoorbeeld om offers te brengen). Het grafveldje van Wijchen-Bijsterhuizen is tot op heden de grootste in zijn soort die uit Nederland bekend is. Mede op grond van de Wijchense vondst schemert door dat vuurstenen mesjes in vlakgraven en grafheuvels van de Klokbeercultuur in Nederland (voornamelijk) voorbehouden waren aan (bijna) volwassen personen.

Trefwoorden: Wijchen-Bijsterhuizen, Nederland, Laat-Neolithicum, Klokbeercultuur, grafveld, inhumatie, crematie, ^{14}C -datering.

Summary

Excavations at Wijchen-Bijsterhuizen (in the province of Gelderland, the Netherlands) in 2008 brought to light a small cemetery dating to the Late Neolithic Bell Beaker Culture period. The cemetery included the grave of an adult (20-40 years old) of undetermined sex, who was buried alongside a bell beaker and a retouched flint knife. A sample of the burnt bones has been ^{14}C -dated: 3840 ± 35 BP (SUERC-26372).

Two other graves were also found (probable inhumations), each of them containing a bell beaker of the Veluwe type. A possible fourth grave (inhumation) was also recovered, although it is also possible that this pit may have been a feature that played a ritual role (e.g. for the bringing of offerings) during one of the burials. The Wijchen-Bijsterhuizen cemetery is the largest of its kind known for the Bell Beaker Culture in the Netherlands. Together with other Dutch burials belonging to this culture the cremation grave at Wijchen-Bijsterhuizen suggests that in the context of barrows and flat graves retouched flint knives may be characteristic of (almost) adult persons.

1. Inleiding

Tijdens een opgraving die in de winter en het voorjaar van 2008 is uitgevoerd door het Bureau Archeologie en Monumenten (BAMN) van de gemeente Nijmegen, zijn in het plangebied Bijsterhuizen (toponiem Kleine Kamp) te Wijchen (prov. Gelderland, Nederland, Fig. 1) drie of vier graven van de laat-neolithische Klokbeercultuur ontdekt (Hermesen, 2011).

De graven zijn aangetroffen bovenop de noordelijke flank van een rivierduin. Zij lagen op

Fig. 1 – Ligging van de vindplaats.

niet om doorslaggevend bewijs gaat. Het spoor in kwestie lag verborgen onder een grote nederzettingsskuil uit de bronstijd of ijzertijd (spoor 17.50-0), die op zijn beurt werd oversneden door vier kuilen (sporen 17.51, 17.52, 17.155 en 17.156). De constatering dat precies

een rechte noordnoordwest-zuid-zuidoost gerichte lijn (Fig. 2). Van zuid naar noord zijn zij genummerd als graf 1, 2 en 3.¹

Als prelude op het navolgende zij alvast opgemerkt dat er geen aanwijzingen van welke aard dan ook zijn gevonden dat over de graven oorspronkelijk een heuvel lag. Toch kan daarmee niet volledig worden uitgesloten dat het om grafheuvels ging. Door postdepositionele processen, zoals egalisatie of verploeging, kan de oorspronkelijke situatie namelijk significant veranderd zijn. Een andere mogelijkheid is dat eventuele grafheuvelrestanten door de gehanteerde onderzoeksmethode niet zijn herkend. Door hun ligging in een zone met nederzettingssporen uit de late prehistorie en door het ontbreken van ronde of ovale standsporen dan wel greppels en andere grafindicatoren (bijvoorbeeld artefacten) op het hoogste opgravingsvlak, zijn de drie graven pas in een gevorderd onderzoeksstadium als zodanig herkend. Geen van de drie KBC-graven is derhalve van meet af aan opgegraven op een wijze die was afgestemd op het funeraire karakter van deze sporen. Zo is het opgravingsvlak relatief vlot aangelegd en ontbraken profielen die vanaf een hoog niveau/het maaiveld over het midden van de graven en de directe omgeving liepen.

Een andere mogelijkheid is dat bodemvorming, in het bijzonder het proces van verbruining, sporen van grafheuvels heeft uitgewist.

Slechts in het geval van graf 2 zijn er aanwijzingen voor een vlakgraf aangetroffen, ofschoon het hier zeker

¹ Deze nummering wijkt af van de oorspronkelijke nummering. Tijdens het veldwerk zijn de graven die hier met de nummers 1, 2 en 3 worden aangeduid, gedocumenteerd als respectievelijk graf 7, graf 10 en graf 13.

boven graf 2 een groot spoor uit de late prehistorie aanwezig was, geeft stof tot nadenken. Een kleine depressie in het maaiveld, ontstaan als gevolg van het nazakken van grond ter hoogte van de – in vergelijking met de natuurlijke bodem – relatief weinig compact opgevulde grafkuil, kan de reden zijn geweest om kuil 17.50-0 juist op deze plaats te graven. Dit duidt erop dat oorspronkelijk over de grafkuil geen heuvel opgeworpen is geweest of althans geen groot exemplaar. De druk daarvan op de ondergrond zou vrijwel zeker geresulteerd hebben in een compacte grafkuilvulling, waardoor er geen nazakkingen konden plaatsvinden. Bovendien zou het opwerpen van een heuvel, zelfs als deze geëgaliseerd was, voordat kuil 17.50-0 werd gegraven, geen plaatselijke verdieping aan het oppervlak hebben achtergelaten.

Samengevat moet worden gesteld dat de vraag “Tumulus of vlakgraf?” een moeilijk te beantwoorden vraag is.

In het onderstaande worden per graf achtereenvolgens de onderzoeksmethodiek, kenmerken van de grafkuil, eventuele menselijke overblijfselen, grafgiften en datering besproken. Deze bijdrage wordt afgesloten met enkele opmerkingen over het grotere verband waarin de drie KBC-graven geplaatst kunnen worden.

Graf 1

Onderzoeksmethodiek

Van de drie KBC-graven is graf 1 als eerste ontdekt en onderzocht (Fig. 3a, 3b). De bijzondere aard van de verkleuring werd pas duidelijk na het zetten van een coupe in de lengterichting van het spoor, waarbij een klokbeker werd aangesneden. De late herkenning verklaart waarom de documentatie van één helft van de grafkuil, de zuidelijke, bestaat uit slechts één getekende en gefotografeerde opname van het bovenste vlak (sporenniveau vlak 1).

Na de ontdekking van de klokbeker zijn de noordelijke helft van de grafkuil – de zuidelijke helft was door het couperen reeds verdwenen – en de directe omgeving opgeschaafd om de contouren van het restant van de grafkuil en eventuele verkleuringen, vullingen etc. daarbinnen duidelijk in beeld te brengen (vlak 2). Na aanleg van dit vlak, dat ruim 30 cm onder vlak 1 lag, is ter hoogte van de klokbeker een noord-zuid gerichte coupe gezet. Dit is gebeurd om de positie van de beker binnen de kuil, in het bijzonder ten opzichte van bodem en wand, vast te leggen en om zo mogelijk vast te kunnen stellen of de beker zich oorspronkelijk in een grafkist bevond, zoals verschillen in de kuilvulling suggereerden. Aansluitend is de beker en *bloc* gelicht om te worden uitgerepareerd in het restauratieatelier van het BAMN. De grafkuil is daarop met 6 cm verdiept (vlak 3). Met opzet is deze verdieping gering gehouden. De kans dat een eventueel aanwezig lijksilhouet in de noordelijke helft van het spoor gemist zou worden, werd op die manier klein gehouden. Dezelfde reden lag ten grondslag aan het aanleggen van een volgend vlak op een niveau dat 4 cm dieper lag (vlak 4). Dit vlak was niet alleen bedoeld om een eventueel lijksilhouet in te kunnen traceren, maar ook om de bodem van de grafkuil helder op het netvlies te krijgen. Het laatste opgravingsvlak werd aangelegd op circa 20 cm onder het niveau van de grafbodem zoals die was waargenomen in de coupe die aanvankelijk over de lengterichting

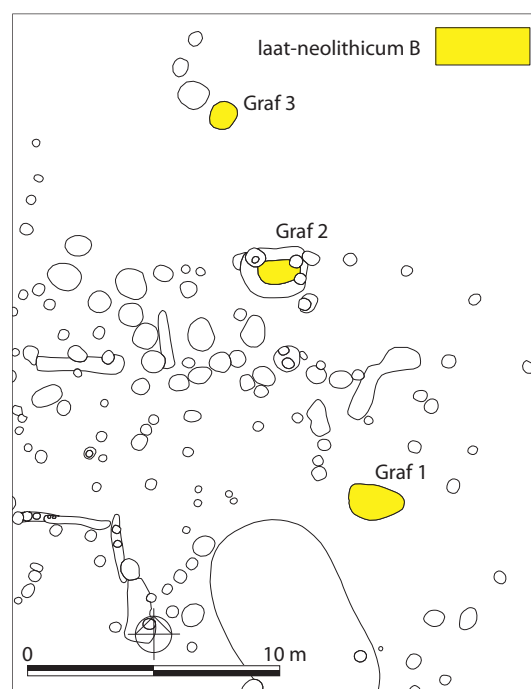

Fig. 2 – Overzicht van het centrale deel van het opgegraven areaal met de locaties van de drie zekere KBC-graven. Het mogelijk vierde graf is de afgeronde kuil direct ten noordwesten van graf 3.

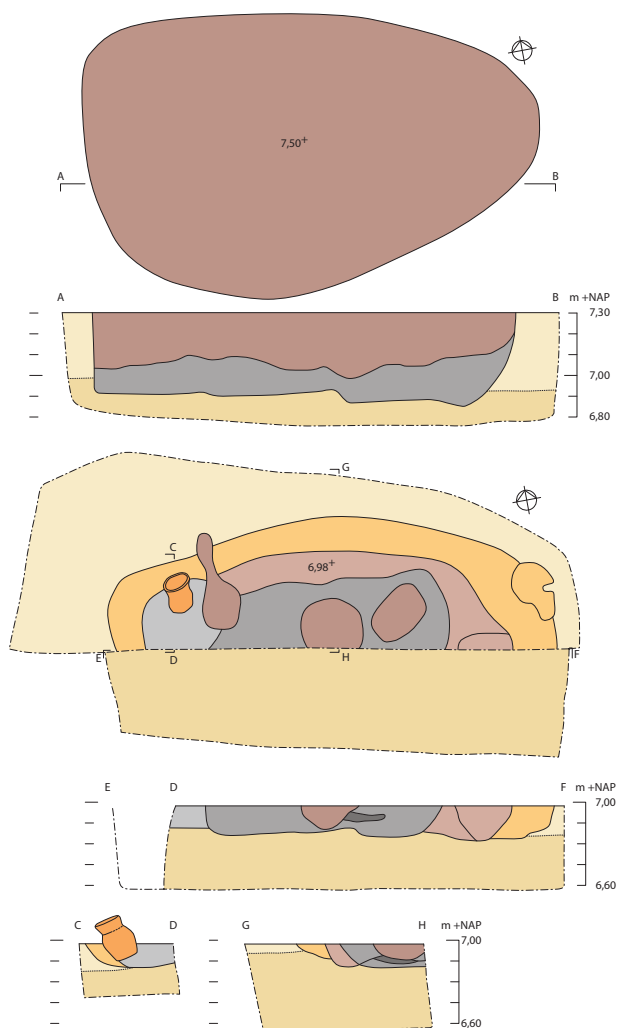

Fig. 3a – Vlak- en coupetekeningen van (het bovenste gedeelte van) graf 1. In vlak 1 (7,50 m + NAP) meet het spoor 2,2 m bij 1,45 m. Het vlak op 6,98 m + NAP is vlak 2.

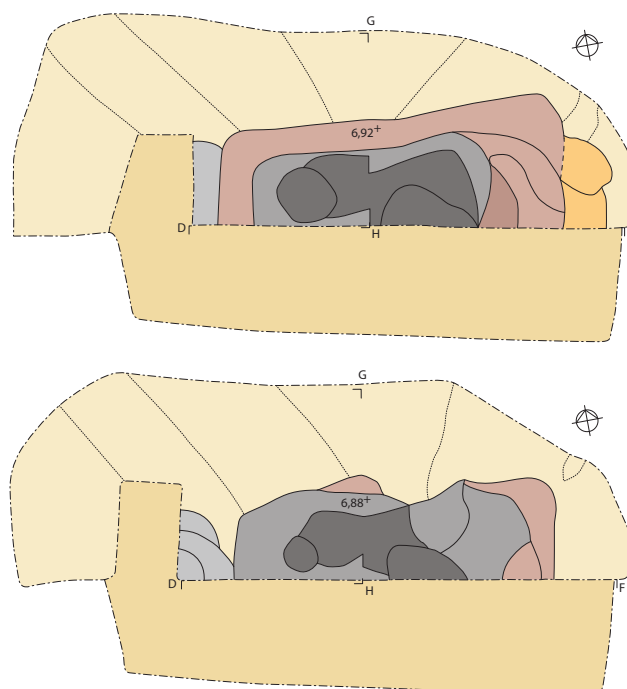

Fig. 3b – Vlaktekeningen van het onderste gedeelte van graf 1. In vlak 3 (6,92 m + NAP) heeft het rechthoekige gedeelte van het spoor een lengte van 1,5 m.

van het spoor werd gezet. Het doel hiervan was te controleren of de grafkuil daadwerkelijk niet dieper reikte. Hierbij bleek dat de kuildiepte die uit de lengtecoupe was afgeleid, correct was.

Bij de hierboven beschreven onderzoekswijze dient te worden aangetekend dat de vlakken 3 en 4 alsmede het ‘controlevlak’ telkens in twee segmenten zijn aangelegd. Daarbij is de westelijke helft als eerste verdiept. Op deze wijze kon de dwarsdoorsnede van de noordelijke helft van de grafkuil eenvoudiger worden gedocumenteerd.

Vanaf vlak 2 is de grafkuilinhoud per onderscheiden laag in zijn geheel verzameld. Het grootste deel daarvan is nat gezeefd over een zeef met een maaswijdte van 1 x 1 mm.

Grafkuil

De grafkuil tekende zich op het hoogst gedocumenteerde niveau af als een oost-west gerichte, min of meer ovale kuil met een lengte van circa 2,2 m en een breedte van 1,45 m. Op een dieper niveau (vlakken 2 en 3) had het grondspoor een afgerond-rechthoekig grondplan en een lengte van circa 2,1 m. Vanaf dat niveau liep de oostelijke korte wand naar binnen, een verschijnsel dat ook bij de noordelijke lange wand is waargenomen. In het vierde opgravingsvlak bedroeg de lengte van de kuil ca. 1,95 m. Door de wijze van opgraven kan het verloop van de breedte van de kuil niet exact worden bepaald, maar slechts globaal worden gereconstrueerd. De schatting is dat deze in de vlakken 2, 3 en 4 achtereenvolgens maximaal 1,05 m, 0,95 m en 0,9 m bedroeg. In de lengtecoupe vertoonde de grafkuil een min of meer vlakke bodem, hoewel het spoor in het oosten licht versprong en iets dieper was. De maximale restdiepte was daar 0,45 m, in het westen 0,38 m. Het valt

op dat de grafkuil min of meer tot de bovenkant reikte van de lemige laag die hier in de ondergrond aanwezig is. Gelet op de genoemde verschillen in diepte is het goed voorstelbaar dat met de aanleg van de grafkuil in het oosten werd begonnen, alwaar men stuitte op deze met de hand moeilijk te doorgraven, lemige laag. Daarop heeft men besloten de rest van de kuil niet dieper aan te leggen dan de bovenkant van deze grondlaag.

In het eerste vlak vertoonde de grafkuil een homogene kuilvulling. Dit staat in schril contrast tot de volgende opgravingsniveaus. Op vlak 2 werd aan de rand van de kuil een circa 15 tot 20 cm brede lichte zone geconstateerd, die zich nauwelijks onderscheidde van de aangrenzende natuurlijke bodem. Aan de binnenzijde van deze licht gekleurde randzone bevonden zich achtereenvolgens een circa 5 tot 20 cm brede lichtbruine band met vlekken en een, voor zover waarneembaar, afgerond-rechthoekige grijze 'kern', die enig houtskool bevatte. Binnen het geheel waren enkele anders gekleurde, overwegend donkerder vlekken zichtbaar.

Een niveau dieper (vlak 3) was dit patroon in essentie nog steeds aanwezig. Wel was de buitenste lichte zone verdwenen. De lichtbruine band daarbinnen was iets in oostelijke richting verschoven en tekende zich in vergelijking met het vorige niveau nog sterker als een (afgeronde) rechthoek af. Binnen de circa 1,3 m lange 'kern' was de hoeveelheid vlekken toegenomen. Ten opzichte van vlak 2 waren zij bovendien duidelijk anders van vorm. Als de situaties in beide vlakken met elkaar vergeleken worden, dan valt op dat de vindplaats van de klokbeker op het diepere niveau niet alleen buiten de lichtbruin gevlekte band maar ook buiten de grijze 'kern' van de grafkuil valt. In het uiterste westen tekende zich een aparte vulling af die qua lichte kleur sterke verwantschap vertoonde met de randzone van de grafkuil die op vlak 2 werd geconstateerd. Deze situatie was een vlak lager niet wezenlijk anders. Wel was hier de lichtbruin gevlekte band aan de noord- en westzijde verdwenen. De grijze kernzone was in vlak 4 nog steeds ongeveer 1,3 m lang, waarbij het vlekkenpatroon hierbinnen weer enige veranderingen had ondergaan. Twee donkere, ongeveer ronde vlekken lagen op nagenoeg dezelfde locaties als op de vlakken 2 en 3: in het midden en het westen van de kern. Op het onderste niveau (vlak 4) lag tegen de westzijde van de kernzone een afgeronde verkleuring met subtiele kleurverschillen.

De hiervoor beschreven situatie is als volgt te interpreteren. Voor de begraving is een afgerond-rechthoekige kuil gegraven. Deze had een nagenoeg vlakke bodem, met plaatselijk enkele verschillen in diepte. Deze verschillen kunnen goed te maken hebben met de slechte doorgraafbaarheid van de lemige toplaag van het rivierterras, die ter plaatse dicht aan het oppervlak ligt. Vooral in vlak 2 manifesteerde zich rondom de grafkuil in het natuurlijke gele rivierduinzand een zone die door ijzerinspoeling lichtoranje was gekleurd. De tamelijk scherpe en op verschillende niveaus vrij constante grens tussen enerzijds het lichtbruine zand langs de kuilrand en anderzijds de gevlekte, overwegend grijze kernzone wijst wellicht op een of andere vorm van bekisting die van oorsprong binnen de kuil aanwezig was. Het lichtbruine zand is in dat geval het best op te vatten als uitgegraven grond dat direct na de teraardebestelling van de dode in de kuil is teruggeworpen. De afmetingen van de gevlekte kernzone geven aan dat, indien een doodkist aanwezig was, deze vermoedelijk een lengte van circa 1,3 m bezat. De breedte ervan is slechts globaal te reconstrueren: tussen 0,5 en 0,8 m. De klokbeker lijkt te zijn gedeponneerd in een apart gedeelte van het graf dat aan de westelijke korte zijde als een soort brede 'nis' is gegraven. Te oordelen naar de waarnemingen in vlak 3 bestaat er een gerede kans dat de beker buiten de bekisting heeft gestaan, althans indien deze daadwerkelijk aanwezig was. Een algemeen probleem bij de voorgestelde interpretatie is dat de documentatie van de vlakken enerzijds en die van de profielen anderzijds niet op alle punten met elkaar corresponderen. De foto's en de tekening van de lengtecoupe door spoor 17.75 laten in tegenstelling tot de vlakinformatie geen scherpe overgangen in de grafkuilvulling zien die in verband kunnen worden gebracht met de aanwezigheid van een of andere soort grafkist.

Lijkbehandeling

Directe aanwijzingen voor de aard van de lijkbehandeling ontbreken. Omdat geen crematieresten zijn aangetroffen, zoals die wel in graf 3 aan het licht zijn gekomen, mag echter inhumatie worden aangenomen.² Afgaande op situaties met betere conserveringsomstandigheden elders, is in de grafkuil één dode in anatomisch verband bijgezet; deze zal in hurkligging, dat wil zeggen met opgetrokken benen, zijn bijgezet (Beuker *et al.*, 2001; Lanting & Van der Waals, 1976). De zure bodem en de ligging van het graf boven de grondwaterspiegel zullen ervoor gezorgd hebben dat in dit geval de onverbrande botten volledig zijn verdwenen. De donkere en lichte vlekken die vooral in de vlakken 3 en 4 zichtbaar waren, zijn volgens ons geen resten van een lijksilhouet. Daarvoor waren de vlekken te onregelmatig van vorm. Wat zij wel voorstellen, is ons niet duidelijk.

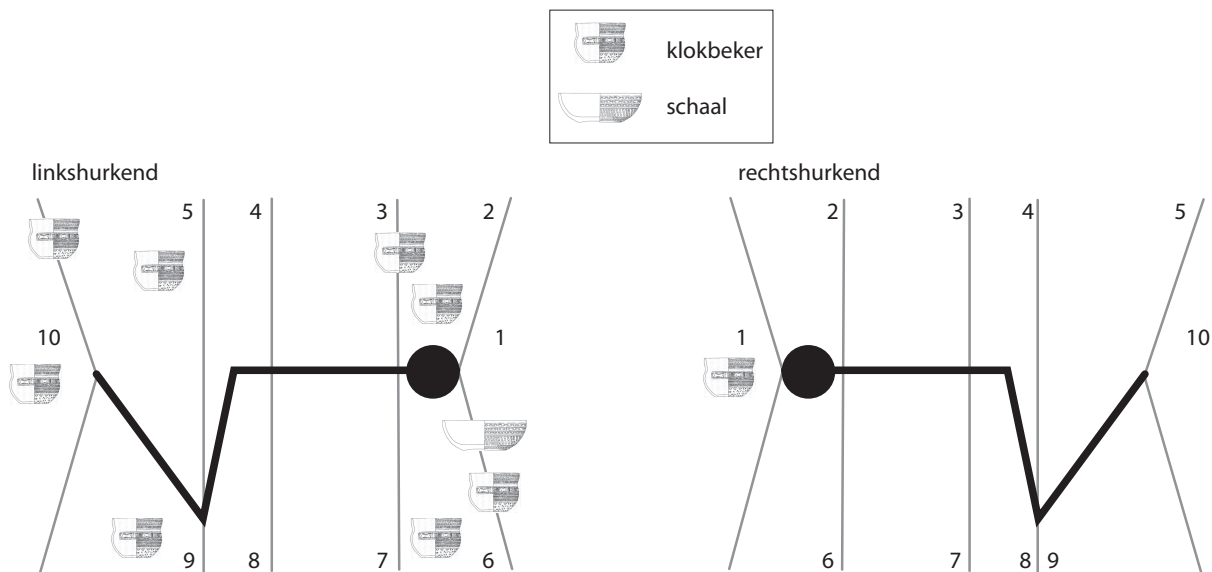

Fig. 4 – Positie van aardewerk ten opzichte van KBC-lijksilhouetten en -skeletten die in Nederland zijn opgegraven. De tien verschillende posities, die zijn aangegeven met cijfers, zijn onderscheiden naar Havel (1978). Elk aardewerk-symbool staat voor één pot.

Op basis van KBC-graven met lijksilhouetten en skeletten die elders in Nederland zijn opgegraven (zie voor een overzicht Drenth *et al.*, 2011³), is gekeken of aardewerk ten opzichte van de dode een vaste plek inneemt. Omdat dit niet zo is, kan uit de positie van de beker in graf 1 de dodenhouding niet herleid worden (Fig. 4); hetzelfde geldt voor graf 2.

Grafgiftten

De enige aangetroffen grafgift is een complete, versierde klokbeker (Fig. 5). Deze is scheef liggend in het uiterste noordwesten aangetroffen binnen de verkleuring die hiervoor als een brede 'nis' aan de westelijke korte zijde van grafkuil is opgevat. Na het dichtraken van de grafkuil is de beker vermoedelijk door de druk van de bovenliggende grond in vele stukken

² Eenzelfde lijn van argumenteren volgt Lanting (2007-2008) in zijn overzicht van graven van de Noordoost-nederlandse klokbekeergroep.

³ Met uitzondering van Heerde, grafheuvel 3, omdat de publicatie over de ligging van de beker onduidelijk is. Voor de duidelijkheid, twijfelachtige lijksilhouetten zijn niet in de analyse betrokken.

gebroken. Verder zijn door bodemvorming bepaalde potdelen aan de binnen- en buitenzijde met zwarte concreties (vermoedelijk mangaan) bedekt geraakt. De gekantelde positie waarin de pot werd aangetroffen, is behalve aan deze concreties te herkennen aan een recente beschadiging. Bij de ontdekking van de klokbeker werd het hoogst gelegen deel van de pot, een stukje rand, namelijk door de schep getroffen.

Zowel het buiten- als binnenoppervlak van de beker is licht okerbruin, terwijl plaatselijk oranje-roze vlekken voorkomen; de kern van het baksel is donkergrijs. Deze kleur op dwarsdoorsnede duidt erop dat de beker in een zuurstofrijk milieu gebakken is. Buiten- en binnenzijde zijn geglad. De verschraling bestaat uit chamotte ofwel potgruis (afmeting grootste partikel 2 mm) in combinatie met grof zand en fijn grind (grootste partikel 3 mm).

Met een getande spatel zijn drie zones versierd: de hals, de bovenste helft van de schouder en de onderkant van de schouder met aansluitend een groot deel van het buikoppervlak. De versiering bestaat uit horizontaal omlopende lijnen, kruisarcering, naast elkaar geplaatste verticale indrukken, zigzaggen en visgraatmotieven. Door de relatief diepe indrukken ogen de onversierde zones in zijaanzicht als ribben. Het onversierde gedeelte van het buitenoppervlak is plaatselijk gepolijst.

Een saillant detail is dat in het oppervlak van de onversierde zone onderaan de hals een afdruk van vermoedelijk een graankorrel te zien is. Deze korrel zal per ongeluk in de klei zijn terechtgekomen, waarna zij tijdens het pottenbakken is uitgebrand.

Typologie en datering

Uit graf 1 is geen organisch materiaal afkomstig dat zich leent voor een betrouwbare ¹⁴C-datering. De ouderdomsbepaling van graf 1 moet dus op andere gronden geschieden. De voornaamste kandidaat om te komen tot een specifieke ouderdomsbepaling, de beker, geeft echter weinig uitsluitsel, zoals uit het volgende zal blijken.

Het classificeren van de beker in kwestie is een moeizame aangelegenheid. Om te begrijpen waarom dit zo is, moeten wij een toelichting geven op de bestaande typologieën van bekers uit het laat-neolithicum. Aan de wieg van het huidige typologische classificatiesysteem staat een artikel van Van der Waals & Glasbergen (1955), dat inmiddels meer dan vijftig jaar oud is. In hun studie naar de ontwikkeling van klokbekers in Nederland onderscheidten zij zowel bekertypen (typen 2Ia en 2Ib) als -fasen. Terwijl de eerste term betrekking had op één type met een beperkte variatie, stond het tweede begrip voor een serie bekers uit een bepaalde tijdsuitsnede met in verhouding beduidend meer varianten. In de loop van de tijd is deze verscheidenheid ondergesneeuwd en is men binnen de archeologie consequent gaan spreken van typen in plaats van fasen (zie voor een overzicht van de onderzoeksgeschiedenis Drenth & Hogestijn, 2007). Zo werd een beker uit fase 2Id bijvoorbeeld een beker van het

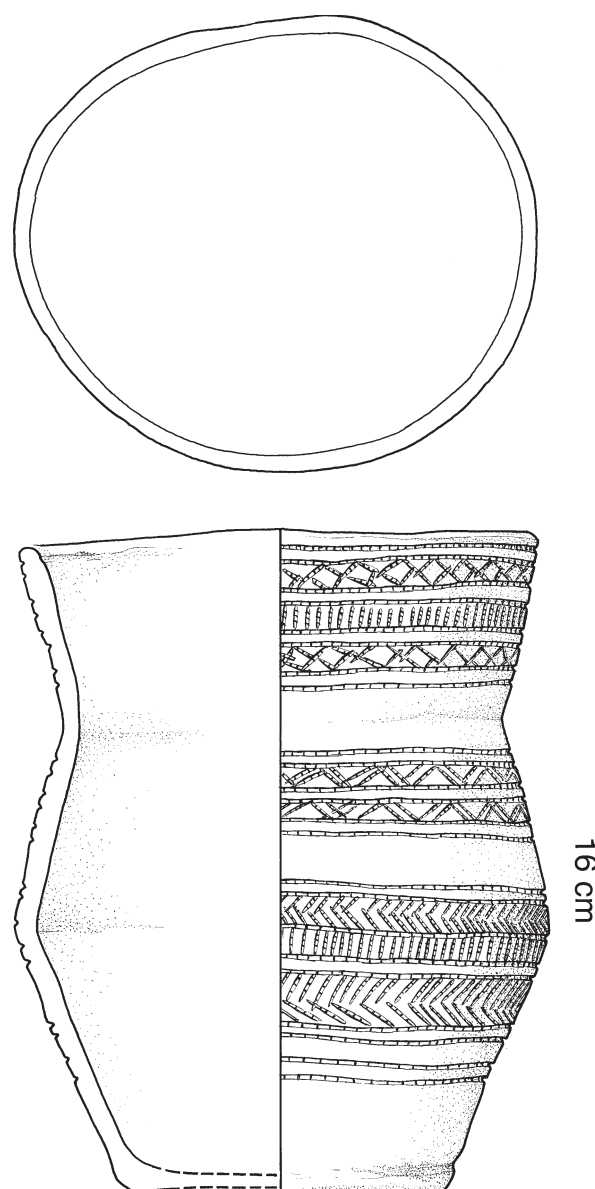

Fig. 5 – Klokbeker uit graf 1. Hoogte 17,4 cm. Tekening: René Reijnen (BAMN).

type 2ld. Ook op andere vlakken zijn er veranderingen opgetreden. Zo werden de criteria waaraan een beker moest voldoen om tot een bepaald type te mogen worden gerekend onder meer gewijzigd. Men vergelijkte bijvoorbeeld de definitie die Van der Waals & Glasbergen (1955, 19) gaven voor het type 2la met die van Lanting & Van der Waals (1976, 8-9). Verder is inmiddels duidelijk geworden dat de typologische classificatie van Van der Waals & Glasbergen voor Noordoost-Nederland slechts beperkt geldig is.⁴ Door Lanting (2007-2008: 48-49, fig. 12) is onlangs opnieuw een flinke duit in het typologische zakje gedaan. Hij geeft een andere betekenis aan de typen 2lc tot en met 2lf. Zijn nieuwe definities zijn echter niet in elk opzicht even scherp en helder. Zo worden de verschillende typen binnen de groep van de klokbekers van het type Veluwe, kortweg Veluwse klokbekers, op basis van de verhouding tussen hoogte en grootste breedte onderscheiden. Het type 2ld heet hoger dan breed te zijn, het type 2le ongeveer even hoog als breed en het type 2lf breder dan hoog. De door Lanting bijgevoegde afbeeldingen maken weliswaar duidelijk in welke richting zijn gedachten gaan, maar door het ontbreken van eenduidig gekwantificeerde scheidslijnen zijn de typen toch niet scherp van elkaar afgegrensd. Nergens wordt vermeld wat precies bedoeld wordt met “ongeveer even hoog als breed”. Desalniettemin gaan wij in deze bijdrage uit van Lantings indeling, waarbij wij ons bij de toewijzing baseren op diens afbeeldingen.

Verwarrend is ook dat Lanting (2007-2008: 49) in zijn nieuwe indeling vermeldt dat zilveren representanten van het type 2lc in de zin van Van der Waals & Glasbergen (1955: 22-24) binnen Midden-Nederland niet voorhanden zijn. Omdat Lanting vanwege zijn chronologische opvattingen een verbindende schakel tussen de vermeende vroege typen en de Veluwe klokbekers nodig heeft, wil hij het type echter niet opgeven. Derhalve schaaft bij onder het type 2lc een qua vorm en versiering bont gezelschap van bekercs (Lanting 2007-2008, fig. 12). Wij willen hierbij twee kanttekeningen maken. Ten eerste, de genoemde heterogene samenstelling maakt de herdefinitie van het type 2lc dubieus. Te meer daar volgens Drenth & Hogestijn (2007, 87-88) wel degelijk bekercs uit Midden-Nederland aan te wijzen zijn die voldoen aan de (belangrijkste) criteria van Van der Waals & Glasbergen voor het type 2lc: een robuuste pot en versierde zones op de hals, de grootste buikomvang en op de voet. Een daarvan is afkomstig uit Maarsbergen, die *nota bene* door Lanting (2007-2008, fig. 18: 18) als vertegenwoordiger van het type 2ld gezien wordt.

Het tweede punt van aandacht is dat aan Lantings typologische indeling een chronologisch concept ten grondslag ligt. Hij hangt, overeenkomstig de denkbeelden van Van der Waals & Glasbergen, het idee aan dat, algemeen gesteld, de typen 2la tot en met 2lf, een chronologische ontwikkeling voorstellen. Daarbij wordt verondersteld dat er een fase bestond waarin de versierde bekercs uitsluitend van het maritieme type (type 2la) waren: een maritieme-klokbekerfase. Deze klokbekercs hebben als kenmerk een regelmatige afwisseling van versierde en onversierde zones (zonale versiering) over het gehele buitenoppervlak, waarbij zij beide ongeveer even hoog zijn. In de loop van de tijd, zo is verder het idee, trekt de versiering samen op bepaalde potdelen, hetgeen zonecontractie wordt genoemd. Uit deze bekercs met zonecontractie zouden de Veluwse klokbekercs zijn ontstaan. Ofschoon wel wordt aangenomen dat er tussen de typen 2ld tot en met 2lf een overlap in tijd bestaat, worden 2lf-bekercs als de jongste vertegenwoordigers beschouwd.

Drenth & Hogestijn (2007) zetten vraagtekens bij verschillende onderdelen van het bovenstaande concept. In de eerste plaats tekenen zij aan dat het verre van waarschijnlijk is dat standvoetbekercs oftewel EGK-bekercs geen rol van betekenis speelden bij de genese en ontwikkeling van klokbekercs in Nederland. Zij attenderen erop hoe onwaarschijnlijk deze gedachte is in het licht van de algemene culturele continuïteit tijdens het laat-neolithicum in het Beneden-Rijngebied, die Lanting & Van der Waals (1976) zelf zo overtuigend beargumenteerd hebben. Daarnaast menen Drenth & Hogestijn dat uit

---

4 Zie Lanting (2007-2008) wat onder Noordoost-Nederland verstaan moet worden.

het aardewerk zelf wel degelijk een cruciale rol van EGK-bekers bij het ontstaan en de ontwikkeling van klokbekers valt af te lezen. Een maritieme-klokbekerfase heeft in hun ogen nooit bestaan. Daarnaast betwijfelen zij of zonecontractie wel zo'n belangrijk aandeel in de klokbekerontwikkeling heeft gehad. Ten slotte stellen Drenth & Hogestijn dat er geen doorslaggevend bewijs is voor een chronologische betekenis van de diversiteit binnen de Veluwse klokbekers. Zij houden verder de mogelijkheid open dat in Midden-Nederland naast Veluwse klokbekers andere typen in omloop waren.

Terug naar de beker uit graf 1: Deze is zowel qua vorm als versiering het beste in te passen in de groep van 21c-bekers volgens Lanting, hoewel er ook duidelijk aanknopingspunten met de groep van de Veluwse klokbekers zijn (zie onder). Maar zoals we al zagen, valt te bezien of deze eenheid vanwege de aanzienlijke heterogeniteit betekenis heeft. Derhalve zien wij af van zo'n typologisch etiket en durven wij de beker op typologische gronden binnen de KBC (circa 2400-1900 voor Chr.) geen specifiekere datering te geven.

Enkele aanvullende opmerkingen

Versiering op klokbekers uit Nederland is aangebracht volgens drie nauw met elkaar verbonden beginselen: alterneren, repeteren en spiegelen. In het eerste geval bestaat het motief uit versieringselementen die ten opzichte van elkaar regelmatig van richting wisselen, bijvoorbeeld een visgraatmotief. Repeteren houdt in dat hetzelfde versieringselement of -motief verscheidene keren op een beker is aangebracht. Met spiegelen, ten slotte, wordt de symmetrische opbouw van de versiering bedoeld; dit kan zowel in horizontale als verticale zin zijn: boven en onder dan wel links en rechts van een denkbeeldige as is de decoratie hetzelfde. De beker uit graf 1 illustreert fraai de bovengenoemde principes.

De versiering op de hals van de beker in kwestie kent verscheidene parallellen op klokbekers elders in Midden-Nederland. Te noemen is een 21f-beker die gevonden is in Ermelo (Van Sprang, 1993: 67, fig. 78). Wel heeft deze klokbeker in vergelijking met de beker uit graf 1 twee respectievelijk één extra horizontale lijn aan de boven- en onderzijde van het decoratiepatroon. Een tweede tegenhanger is een Veluwse klokbeker gevonden bij het Uddelermeer (tumulus D, Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 29). Op de halsversiering volgt bij deze beker metopenversiering en niet, zoals bij de beker uit graf 1, een lege zone. Verwantschap is er ook met de beker uit het centrale graf van tumulus V op de Hunerberg in Nijmegen (Castraterrein; Louwe Kooijmans, 1973: fig. 9). Deze beker wordt door Lanting (2007-2008: fig. 12, nr. 12) ondergebracht bij zijn type 21c. Tot slot vertonen de versieringsschema's op de halzen van een reeds genoemde beker uit Maarsbergen (Lanting, 2007-2008: fig. 12, nr. 18) en een beker uit Wageningen (Wageningse Berg tumulus 1; Van der Beek, 2004: fig. 22.) grote gelijkenis. In vergelijking met de Wijchense beker uit graf 1, is de verdeling van de versieringselementen op deze bekens echter anders. De centrale versierde zone – de spiegelas – op de bekens uit Maarsbergen en Wageningen bestaat uit kruisarcering in plaats van uit een rij verticale streepjes. De door horizontale lijnen omzoomde zones bestaan voorts uit een horizontale rij rechtop staande streepjes, terwijl dit bij de Wijchense beker kruisarcering is.

Voor de andere twee versieringszones op de klokbeker uit graf 1 zijn geen treffende parallellen te noemen, hoewel de onderste zone wel gelijkenis vertoont met die op een beker van de Staverdense Heide (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 28). De overeenkomsten zijn gelegen in de enigszins afgescheiden, dubbele horizontaal omlopende lijnen aan de onderkant van de versiering en het visgraatmotief in combinatie met horizontaal omlopende lijnen. Maar er zijn ook verschillen: De beker uit graf 1 heeft in tegenstelling tot de Staverdense pot als tussenzone een horizontale rij verticale streepjes. Verder heeft laatstgenoemde pot een visgraatmotief bestaande uit alternerende halve visgraten die van elkaar gescheiden worden door horizontale lijnen, terwijl dit soort lijnen op de betreffende Wijchense beker hele visgraten begrenst.

Hoewel niet gerefereerd kan worden aan identieke tegenhangers voor de schouderversiering op de Wijchense beker is wel duidelijk dat de decoratie verwantschap vertoont met verscheidene andere klokbekers. Zo komt ook op klokbekers die gevonden zijn te Speuld en nabij het Uddelermeer – beide worden door Lanting tot het type 2lc gerekend – de combinatie van horizontaal omlopende lijnen en zigzaglijnen voor (Lanting, 2007-2008: fig. 12, nrs. 10, 14). Hieraan is achtereenvolgens een horizontaal omlopende rij verticale lijntjes en twee dito rijen diagonalen (tezamen een visgraat vormend) toegevoegd.

Het ontbreken van exacte parallellen voor de versiering op het schouder- en benedendeel van de beker uit graf 1 mag zeker niet worden opgevat als een teken dat die van uitheemse oorsprong is dan wel duidelijke invloeden van buitenaf laat zien. In tegendeel, er is alle reden om een lokale makelij aan te nemen, gelet op de gesignaleerde overeenkomsten met andere klokbekers uit Midden-Nederland. In dit verband willen wij herinneren aan de volgende uitspraak van Lanting (2007-2008: 49): “Versieringsindeling en versieringselementen op Veluwe klokbekers tonen nogal wat variatie, en identieke bekers komen vrijwel niet voor.” Lantings bewering kan nog krachtiger gesteld worden, omdat bij ons weten tot op heden nog nooit twee qua versiering volledig overeenkomstige Veluwe klokbekers zijn gevonden. Bovendien zijn ook binnen de groep van de overige klokbekers uit Nederland, met (mogelijke) uitzondering van de maritieme exemplaren, geen voorbeelden van twee of meer exemplaren met een eendere versieringsopbouw bekend.

Graf 2

Onderzoeksmethodiek

Graf 2 is het onderste deel van spoor 17.50 (vanaf hier verder aangeduid als spoor 17.50-1). Evenals graf 1 werd ook dit graf pas in een laat stadium als zodanig herkend (Fig. 6a, 6b). De reden daarvoor is in de inleiding al genoemd. Het spoor lag verscholen onder een grote nederzettingsskuil uit de bronstijd of ijzertijd (spoor 17.50-0). De laatste ingraving werd weer doorsneden door vier kuilen (sporen 17.51, 17.52, 17.155 en 17.156). Nadat uit coupes duidelijk was geworden dat laatstgenoemde vier kuilen relatief ondiep waren en het grote spoor nog dieper reikte, is spoor 17.50 in kwadranten opgegraven. Daarbij zijn de noordwest- en zuidoost-secties als eerste uitgenomen, mede omdat deze delen bij het eerdere couperen reeds sterk verstoord waren. Tijdens het verdiepen van de kwadranten werd 20 cm onder vlak 1 een tussenvlak gedocumenteerd (vlak 2). Op dit niveau waren de omtrek en de verschillende vullinglagen van het spoor 17.50-0 duidelijk zichtbaar.

Onder het grote spoor 17.50-0, dat een maximale restdiepte van 35 cm bezat, kwam een tweede kuil met tamelijk steile wanden en een vlakke bodem tevoorschijn: spoor 17.50-1. Pas toen bij het afwerken van het zuidwest-kwadrant een klokbeke werd ontdekt, drong het besef door dat het waarschijnlijk om een KBC-graf ging. Naar aanleiding van deze vondst is besloten het noordoost-kwadrant op hetzelfde niveau als het verdiepte vlak in het zuidwest-kwadrant aan te leggen (vlak 3, circa 40 cm onder vlak 1), zodat de contouren van de grafkuil nog zo goed mogelijk konden worden vastgelegd. Toen deze vastgesteld waren, is voor de zekerheid het vlak onderin de twee reeds ontgraven kwadranten opgeschaafd. Daarbij werd in het noordwest-kwadrant onverwacht de omtrek van de grafkuil alsnog zichtbaar. Dit in tegenstelling tot het zuidoost-kwadrant, dat voor een dergelijke waarneming al te diep verstoord was.

Midden over de beker is een noord-zuid gerichte coupe gezet, bedoeld om de positie ervan ten opzichte van de bodem van de grafkuil te kunnen bepalen. Daarna is de klokbeke en *bloc* gelicht en naar het restauratieatelier vervoerd voor verdere blootlegging. Vanaf het moment dat de klokbeke aan het licht kwam, is de gehele spoorvulling, inclusief die van de bovengelegen nederzettingsskuil, per kwadrant en per onderscheiden vullinglaag apart verzameld. Deze grond is nat gezeefd over een zeef met een maaswijdte van 1 x 1 mm.

Grafkuil

De oriëntatie van de ovale tot afgerond-rechthoekige grafkuil was oost-west. Op het hoogst geregistreerde niveau, dat wil zeggen op een diepte van circa 30 tot 35 cm onder vlak 1, had de kuil een lengte van minstens 1,9 m en een breedte van circa 1,6 m (vlak 2). Ter hoogte van de klokbeker was de kuil beduidend kleiner: circa 1,4 m bij circa 1,1 m. De bijna verticale kuilwanden bogen de onderste 20 cm iets naar binnen. De nagenoeg vlakke bodem van de grafkuil lag op 55 cm onder het hoogste opgravingsvlak, precies op de grens van het rivierduinzand naar de taaie, lemige en sterk ijzerhoudende toplaag van het rivierterras.

Het bewaard gebleven onderste gedeelte van de grafkuil was gevuld met homogeen ogend lichtgrijs zand en contrasteerde daardoor niet zo sterk met de natuurlijke omgeving, die plaatselijk – in tegenstelling tot het spoor zelf – relatief sterke ijzerinspoeling vertoonde. Helemaal onderin de kuilvulling waren enige brokken lemig materiaal aanwezig die afkomstig zijn uit lemige laag onder de kuil. Dit materiaal, dat als laatste bij het graven van de kuil vrijkwam, is er bij het dichtwerpen van de kuil als eerste in teruggestort. Er zijn in deze kuil geen aanwijzingen voor een doodkist of iets dergelijks waargenomen.

Lijkbehandeling

De vorm en afmetingen van de kuil alsmede de aanwezigheid van een complete klokbeker laten er, evenals in het geval van graf 1, weinig twijfel over bestaan dat spoor 17.50-1 een grafkuil is. Het ontbreken van crematieresten geeft aan dat de dode geïnhumeerd is. Het lijk is in de loop der tijd volledig vergaan.

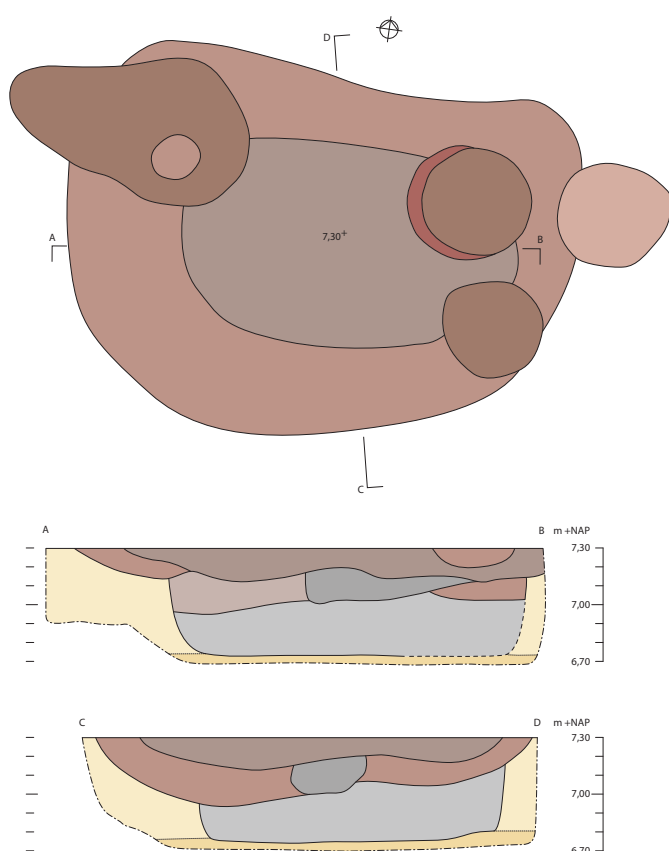

Fig. 6a – Vlak- en coupetekeningen van (het bovenste gedeelte van) graf 2 en de hierboven gelegen kuil uit de latere prehistorie. In vlak 1 (7,30 m + NAP) heeft de grote kuil een lengte van 2,7 m.

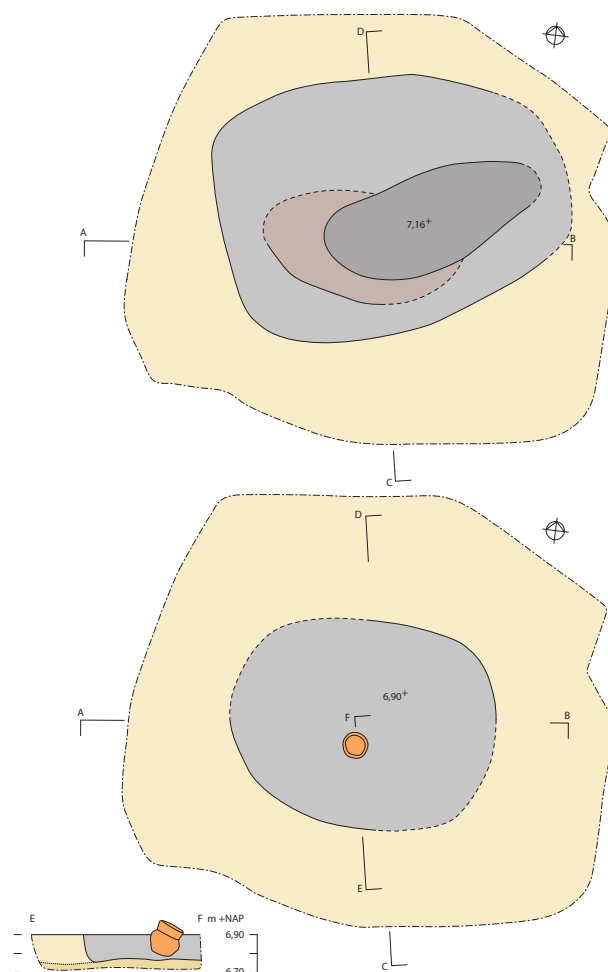

Fig. 6b – Vlaktekeningen van het onderste gedeelte van graf 2. In vlak 2 (7,16 m + NAP) meet het graf 1,9 m bij 1,6 m. Het vlak op 6,90 m + NAP is vlak 3.

Grafgiften

Ongeveer in het centrum van de grafkuil – circa 10 cm ten zuidwesten ervan – is een klokbeaker aangetroffen (Fig. 7). Deze beaker stond iets scheef. Afgaande op de coupe-tekening, bevond de onderkant van de pot zich enkele centimeters boven de onderkant van de kuil. Oorspronkelijk zal de beaker, voordat hij scheef zakte, rechtstandig op de bodem van de kuil zijn geplaatst.

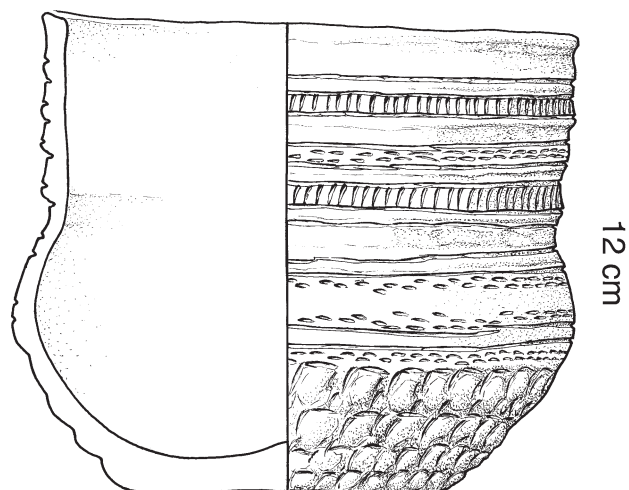

Fig. 7 – Klokbeaker uit graf 2. Hoogte 12,7 cm.
Tekening: René Reijnen (BAMN).

De beaker is zo goed als compleet. Bij het opgraven zijn enkele gedeeltes van de rand afgebroken. Het buitenoppervlak is grijsokerbruin van kleur, met plaatselijk oranje vlekken. De binnenzijde is overwegend licht bruingrijs; een deel van de hals is donker verkleurd. De kern is donkergrijs. Al met al wijst de kleur erop dat de beaker gebakken is in een zuurstofrijk milieu, waarbij het organische materiaal in de klei niet volledig geoxideerd en daarmee verdwenen is (vandaar de donkere kern). Zowel de buiten- als binnenzijde is geglad. Aan de binnenzijde van de pot zijn ter plaatse van de hals horizontale schraapsoren zichtbaar. Op het buitenkant zijn verschillende delen bedekt met mangaanconcreties. De verschraling bestaat uit potgruis (afmeting grootste partikel 4 mm) en enig grof zand/fijn grind (afmeting grootste partikel 2 mm).

De gehele buitenkant van de beaker is versierd, met uitzondering van drie smalle gegladde tot gepolijste zones, te weten: de bovenkant en de onderkant van de hals en het midden van de schouder. De versiering op de hals bestaat uit een combinatie van horizontaal omlopende groeflijnen, twee rijen verticale indrukken en ongeveer in het midden van de hals een dubbele omlopende rij alternerend aangebrachte liggende indrukken. Tussen deze versieringsmotieven bevinden zich op regelmatige tussenafstanden horizontaal omlopende, onversierde ribben. De bovenkant van de schouder en de grootste buikomvang zijn versierd met een dubbele omlopende horizontale groeflijn in combinatie met een dubbele omlopende rij alternerende liggende indrukken.

Voor het aanbrengen van de groeven en de horizontale en verticale indrukken is gebruik gemaakt van een gladde spatel. Op de benedenwand van de beaker bevindt zich 'wrattenversiering'. Dit is plastische versiering die blijkens nagelindrukken met de vingertoppen is aangebracht.

Typologie en datering

Gezien de algehele vorm, de randvorm, de verhouding tussen de hoogte en de grootste breedte alsmede de versiering behoort de pot tot het type 2lf binnen de groep van Veluwe klokbekers.

De decoratie op de beaker uit graf 2 illustreert de eerder genoemde principes die aan de versiering van klokbekers ten grondslag ligt. De zone met de twee rijen liggende langwerpige indrukken die ten opzichte van elkaar verspringen, vormt op de hals de spiegelas⁵.

⁵ Ter zijde kan hierbij worden opgemerkt dat op de Homberg in Wijchen wandscherven zijn verzameld die als ornamentatie twee rijen liggende indrukken hebben die eveneens ten opzichte van elkaar verspringen (Janssen & Tuyn, 1978: fig. 10). Helaas kan van deze scherven hun oorspronkelijke positie binnen de klokbeaker(s) niet bepaald worden.

Tegenhangers voor de versiering op de beker in kwestie zijn te vinden op verscheidene andere Veluwe klokbekers. Zo komt een horizontale rij verticale strepen frequent voor. Bekers gevonden nabij Staverden en het Uddelermeer dragen bijvoorbeeld een dergelijke decoratie (Van Sprang, 1993: 73). Een dubbele rij alternerende liggende indrukken is verder onder andere bekend van een pot uit Garderen, waarop dit motief bovenaan de schouder is aangebracht (Van der Leeuw, 1976: 138, nr. 61). Onversierde ribben op de hals zijn eveneens bekend van diverse Veluwe klokbekers. Exemplarisch zijn vondsten uit Epe (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 27) en Wageningen (Van der Leeuw, 1976: 131, nr. 50). Een evenknie voor de schouderversiering is te vinden op een klokbeker die afkomstig is uit het secundaire hoofdgraf van tumulus III te Vaassen. Daarbij dient te worden aangetekend dat de versiering in dit geval niet, zoals bij de Wijchense beker, met een gladde spatel is uitgevoerd, maar met een getande spatel (Lanting & Van der Waals, 1971: fig. 12). Wat de wrattenversiering op de beker uit graf 2 betreft, kan worden gewezen op een vergelijkbare 2lf-beker uit Bennekom-Buurtheide (Lanting 2007-2008: fig. 12, nr. 25). Deze versiering is een variatie op het welbekende thema van een grof versierd benedendeel. Hoewel dit soort decoratie op verschillende manieren kan worden uitgevoerd, is zij (zo goed als) telkens met de vingertoppen aangebracht. Bij de beker uit een KBC-graf dat is aangetroffen in het Rooie Dorp te Nijmegen lijkt dit gebeurd te zijn door het samenknijpen van duim en wijsvinger.

Tot slot, de beste parallel die wij hebben kunnen vinden voor de klokbeker uit graf 2 stamt eveneens uit Wijchen; de vindplaats is door Bursch 'II' genoemd (Bursch, 1933: 53, 74 en pl. III, nr. 15). Weliswaar heeft de laatste pot niet zo'n scherpe overgang tussen schouder en hals, maar wel heeft deze een vergelijkbare plumpe vorm. Daarnaast zijn er talloze overeenkomsten qua versiering. Het benedendeel is eveneens grof gedecoreerd (eveneens wrattenversiering?)⁶. De onderkant van de schouder en de bovenkant van de buik zijn op een eendere wijze gedecoreerd als de klokbeker uit graf 2. Het patroon van alternerende liggende indrukken is bovendien ook op de hals van de beker van Wijchen-vindplaats II aangebracht. Een laatste overeenkomst tussen beide bekens is dat tot aan de grof versierde benedenzijde horizontaal omlopende lijnen de verschillende decoratiezones begrenzen.

In het voorafgaande is reeds ter sprake gebracht dat de meningen over de chronologische positionering van het bekertype 2lf uiteenlopen. Helaas bevatte graf 2 geen ¹⁴C-dateerbaar materiaal, zodat een absoluutchronologische datering niet te geven is. Een grafvondst uit Nijmegen-Het Rooie Dorp toont dat de 2lf-bekervariant met grove indrukken reeds in de eerste helft van de KBC-periode present was (Van den Broeke & Van Enkevort, 2002). Een monster uit de geassocieerde crematieresten is ¹⁴C-gedateerd: 3850 ± 40 BP (GrA-14840; 2 σ-kalibratie⁷: 2459-2413 of 2260-2201 voor Chr)⁸.

Graf 3

Onderzoeksmethodiek

Graf 3 is het spoor 24.5 (Fig. 8). Evenals bij de graven 1 en 2 werd pas in een gevorderd stadium van het onderzoek de ware aard van dit spoor ontdekt. Bij de aanleg

---

6 De auteurs konden in het huidige kader de beker niet zelf bestuderen, maar moesten zich bij de beschrijving van de versiering baseren op een enigszins vage foto in het proefschrift van Bursch.

7 Alle kalibraties van de ¹⁴C-dateringen die in deze bijdrage worden genoemd, zijn verricht met WinCal25.

8 Daarnaast is houtskool uit het graf ¹⁴C-gedateerd: 3750 ± 50 BP (GrN-24978; 2 σ-kalibratie: 2332-2323, 2298-2021 of 1990-1981 voor Chr.). Lanting & Van der Plicht (1999-2000: 85) merken op dat de datering aan gecremeerd bot hoog gewaardeerd moet worden.

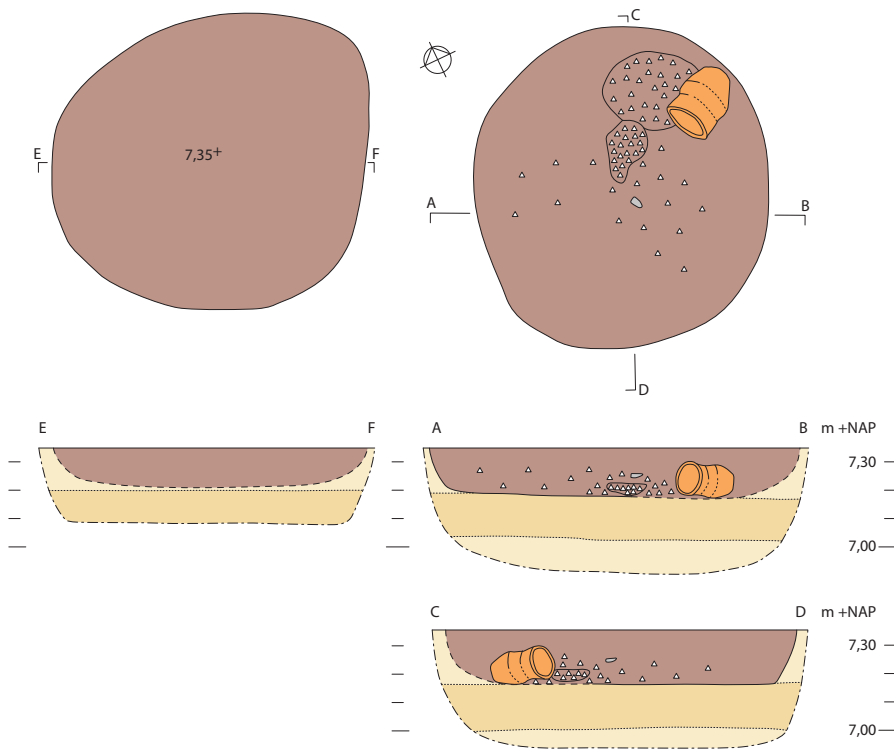

Fig. 8 – Vlak- en coupetekeningen van graf 3 (rechts) en de hiernaast gelegen mogelijke grafkuil (links). In het vlak meet het spoor van graf 3 circa 1,1 m bij 1 m.

van het vlak is spoor 24.5 ten opzichte van het omliggende vlak circa 5 tot 10 cm hoger blijven staan, omdat het reeds onderin de ‘mollenlaag’ zichtbaar werd. In eerste instantie is dit grondspoor in vlak 1, samen met het hier direct aan de westzijde naastgelegen spoor 24.4, op basis van zijn afgeronde vorm en afmetingen voor een nederzettingsskuil uit het neolithicum, de bronstijd of de ijzertijd aangezien. In het zuidelijk aangrenzende deel van de opgraving waren in een eerder stadium al enkele tientallen gelijkvormige en qua grootte vergelijkbare nederzettingsskuilen uit de bronstijd en ijzertijd opgegraven. Dientengevolge is graf 3 conform veel van de andere kuilen in de opgraving door middel van de kwadrantenmethode onderzocht. Als

eerste werd het zuidwest-kwadrant uitgegraven. Tijdens het verdiepen van dit kwadrant werden in de vulling van het spoor verspreid diverse kleine stukjes verbrand bot waargenomen en verzameld. Vanwege de geringe hoeveelheid bot en het ontbreken van houtskool werd hierbij niet direct aan een crematiegraf gedacht. In kuilen met nederzettingssafval in andere werkputten kwamen namelijk ook soms stukjes verbrand bot voor. Nadat de twee doorsneden door spoor 24.5 in het zuidwest-kwadrant op tekening en foto waren vastgelegd, werd begonnen met het verdiepen van het tegenover gelegen noordoost-kwadrant. Daarbij kwamen al snel meer fragmenten bot tevoorschijn en kort daarop een gedeelte van een klokbeker. Vanaf dat moment werd spoor 24.5 als een laat-neolithisch crematiegraf beschouwd en werd de opgravingsstrategie aangepast.

Als eerste werd het hoogst gelegen gedeelte van de klokbeker blootgelegd en werd het vlak in het noordoost-kwadrant opnieuw opgeschaafd teneinde de contouren van de kuil en de verspreiding van de crematieresten goed in beeld en kaart te kunnen brengen. De bovenkant van de klokbeker en de omgeving ervan werd gefotografeerd, getekend en gewaterpast (vlak 2a). Omdat de kans bestond dat de iets westelijker gelegen, gelijkvormige en gelijkkleurige kuil 24.4 iets met het graf van doen had, werd vervolgens ook dit spoor en de ruime omgeving van beide sporen opgeschaafd. Doel was de relatie tussen beide sporen helder te krijgen. Onder ongunstige weersomstandigheden (felle zon) werd getracht de grenzen van beide sporen na opschaven en fotograferen opnieuw aan te krassen en op vlaktekening vast te leggen. Dit bleek lang niet meer zo gemakkelijk als toen de sporen bij het aanleggen van het vlak voor het eerst zichtbaar werden. Het contrast tussen de spoorvullingen en de natuurlijke omgeving was minimaal. De vorm van de sporen 24.4 en 24.5 en de (ogenschijnlijke) vullinglagen hierbinnen, die zich nauwelijks van elkaar onderscheidden, werden door verschillende beoordelaars anders gezien. Op sommige momenten leken beide sporen zelfs in elkaar over te lopen (vlak 2b), zoals op tekening en foto is vastgelegd, terwijl zij in vlak 1 duidelijk als twee afzonderlijke sporen waren te beoordelen.

Nadat de klokbeker, die in ettelijke tientallen scherven was gebarsten, en *bloc* was gelicht om onder beter gecontroleerde omstandigheden binnen verder te worden vrijgelegd en te worden gerestaureerd, werd het hele vlak met de hand voorzichtig verder verdiept. Daarbij werd al het zand uit spoor 24.4 en spoor 24.5 en uit de directe omgeving hiervan per onderscheiden deelzone, net zoals dat al eerder was gebeurd bij het vrijleggen van de klokbeker, in monsterzakken geschept om uiteindelijk over een zeef met een maaswijdte van 1 x 1 mm te worden verwerkt. Wanneer bij het verdiepen op het oog grotere stukjes of concentraties verbrand bot werden aangetroffen (dit was alleen het geval in spoor 24.5), dan zijn deze afzonderlijk ingemeten, op tekening gezet, zo nodig gefotografeerd en apart verzameld. Op deze manier werden behalve veel verspreid voorkomende botresten, een vuurstenen mesje en een duidelijke concentratie verbrand bot getraceerd en in kaart gebracht. In totaal is het gebied ter hoogte van de sporen 24.4 en 24.5 verdiept in vijf vlakken met in totaal een dikte van 25 tot 30 cm, waarbij tussentijds met wisselend succes getracht werd de contouren van de sporen en de verschillende vullingen daarbinnen op tekening en foto vast te leggen. Omdat in het veld, door de grillige patronen die in het vlak tevoorschijn kwamen, sterk de indruk bestond dat op een diepte van circa 30 cm de onderkant van zowel spoor 24.4 als spoor 24.5 net bereikt was, werd besloten om op dit niveau vanuit een vers opgeschaafd vlak een groot aantal fosfaatmonsters te nemen. Aan de hand hiervan zou later misschien meer inzicht kunnen worden verkregen in de functie van de kuil 24.4 naast graf 3. Het idee bestond dat dit spoor met een diameter van ruim 1 m wel eens een klein inhumatiegraf (van een kind) zonder bijgiften zou kunnen zijn. Dit zou aannemelijk kunnen worden gemaakt, indien direct onder de bodem van deze kuil ten opzichte van de directe omgeving significant verhoogde fosfaatwaarden gemeten zouden worden als rechtstreeks gevolg van de vroegere ontbinding van een lichaam.⁹ Tijdens de uitwerking van de opgravingsgegevens werd echter duidelijk dat de bodem van zowel spoor 24.4 als spoor 24.5 meer dan 10 cm hoger moet hebben gelegen dan oorspronkelijk tijdens het veldwerk werd aangenomen. Omdat het bemonsteringsniveau voor het voorgenomen fosfaatonderzoek dientengevolge te diep ligt om nog voldoende verschillen in fosfaatwaarden te kunnen waarnemen, is uiteindelijk afgezien van het analyseren van de genomen fosfaatmonsters.

Aangezien met uitzondering van de doorsnede door de kuil van graf 3 in het zuidwestkwadrant geen coupes door dit spoor en door het naastgelegen spoor 24.4 zijn gezet, zijn de diepte, vorm en vulling van beide kuilen en de posities van de vondsten in graf 3 primair afgeleid uit de gecombineerde serie vlaktekeningen, -beschrijvingen en -foto's. Daarnaast kwamen de eigen veldwaarnemingen van de tweede auteur op sommige punten goed van pas bij het reconstrueren van de situatie van graf 3, vooral waar het onduidelijkheden in de documentatie betreft.

Grafkuil

De grafkuil is in het eerste vlak opgetekend als een min of meer ovaal tot rond grondspoor met een diameter van ruim 1 tot 1,1 m. Op lagere gedocumenteerde niveaus leken de vorm en dimensies van het spoor aanzienlijk te verschillen. De oorzaak daarvan is gelegen in waarnemingsproblemen tijdens de opgraving die optraden door de felle zon, het uitgedroogde vlak en het feit dat de onderste vlakken zijn aangelegd in de natuurlijke bodem met een grillige textuur onder de bodem van de kuil. De diepte en het wandverloop van de grafkuil laten zich het beste reconstrueren op basis van de coupes die in het zuidwestkwadrant door het spoor zijn gezet. De overwegend vlakke bodem verliep vrijwel hori-

---

⁹ Zie voor een succesvol voorbeeld van fosfaatkartering van een laat-neolithisch graf te Loxstedt in Noordwest-Duitsland, waarbij verhoogde fosfaatwaarden direct onder de bodem van de grafkuil de positie aanduiden van de opgetrokken benen, de romp, de armen en het hoofd van de begraven persoon, die als lijksilhouet in de bodem niet meer te herkennen was (Strahl 2007).

zontaal en lag 17 tot 19 cm onder het hoogste opgravingsvlak. Evenals bij de graven 1 en 2, heeft de persoon die de kuil van graf 3 groef, zich laten leiden door de stugge lemige laag, die hier niet ver onder het oppervlak in de bodem aanwezig is. De kuil werd tot aan de bovenkant van deze laag gegraven. De wand van de grafkuil liep iets schuin of licht gekromd omhoog. De vulling van de kuil bestond uit bruin zand, waarin hoofdzakelijk in de onderste 10 cm en met name in het middengedeelte diffuus kleine hoeveelheden verbrande botresten voorkwamen. In het noordoostkwadrant bevond zich, naast de klokbe-ker, een grotere concentratie crematieresten, waar hieronder verder op wordt ingegaan.

Lijkbehandeling

graf 3 betreft een crematiegraf. Hierin zijn de verbrande botresten van één menselijk individu bijgezet. De aangetroffen crematieresten wegen samen 886 g. Fysisch-antropologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het gaat om de resten van een volwassen persoon tussen 20 en 40 jaar; het geslacht is niet meer vast te stellen (Smits, 2009).¹⁰ Afgaande op de witte kleur van alle botresten moet de temperatuur op de brandstapel meer dan 800° C zijn geweest. Omdat onder de crematieresten alle lichaamsdelen vertegenwoordigd zijn, is duidelijk dat het volledige lichaam en niet slechts een deel daarvan is verbrand. Verder wijst dit erop dat bij het verzamelen van de botresten uit de brandhoop geen specifieke lichaamsdelen geselecteerd zijn. De meeste botresten die nog te determineren zijn, bezitten een lengte tussen 2,5 en 3,5 cm. Onder de crematieresten die langer zijn dan 5 cm domineren lange pijpbeenfragmenten van arm en been. De relatief grote hoeveelheid crematieresten en het ontbreken van noemenswaardige hoeveelheden houtskool in de kuilvulling – op de 1 x 1 mm-zeef is een gering aantal (in totaal minder dan 3 g) uiterst kleine stukjes houtskool aangetroffen – duidt erop dat de nabestaanden bij het uitzoeken van de botresten uit de brandstapel heel zorgvuldig te werk zijn gegaan. Bij het deponeren van de menselijke overblijfselen is iets ten noordoosten van het midden op de bodem van de grafkuil een ‘bundeltje’ botjes neergelegd. Bij het blootleggen van graf 3 viel deze op als een compacte concentratie grotere botfragmenten (voornamelijk langwerpige stukjes pijpbeen) die ogenschijnlijk netjes geordend naast en bovenop elkaar waren gelegd. In het veld bestond sterk de indruk dat deze stukken bot oorspronkelijk apart in een kleine buidel van vergankelijk materiaal (bijvoorbeeld textiel of leer) zijn bijgezet. Omdat dit door de slechte conserveringsomstandigheden in de droge zandgrond helaas niet valt te bewijzen, moet er volgens ons even goed rekening mee worden gehouden dat de betreffende enkele tientallen botfragmenten onverpakt als een klein stapeltje onderin de kuil kunnen zijn gedeponeerd. Hoe dan ook, in elk geval heeft dit botmateriaal met opzet een aparte behandeling gekregen. Noordoostelijk van deze botconcentratie bevond zich een zone met een iets minder compacte concentratie bot. Hier zijn de crematieresten, direct naast de plaats waar de klokbe-ker werd opgesteld, deels over de bodem van de kuil uitgestrooid en deels opgenomen in de onderste 8 cm van de kuilvulling. Het lijkt erop dat laatstgenoemde botresten in etappes in het noordoostelijke gedeelte van de kuil zijn uitgestrooid tijdens een proces waarbij telkens een dun laagje zand aan de kuilvulling werd toegevoegd. De constatering dat in het westelijke en zuidelijke gedeelte van (vooral de onderste helft van) de grafkuil veel minder botresten voorkomen en dat deze zich daar veel diffuser door de kuilvulling heen bevinden, geeft aan dat het meeste bot bewust in het noordoosten van de kuil is uitgestrooid. De weinige botfragmenten die uit de bovenste 10 cm van het spoor van graf 3 afkomstig zijn, lijken overwegend secundair door bioturbatie op een hoger niveau in de kuilvulling te zijn terechtgekomen. Dat betekent dat de hoeveelheid bot die tijdens de opgraving uit dit graf is geborgen (886 g) de totale hoeveelheid verbrand bot die oorspronkelijk in deze kuil is begraven waarschijnlijk dicht benadert. Wanneer we ervan uitgaan dat van een volwassen individu na crematie gemiddeld 1500 tot 2500 g verbrand

---

10 Voor de leeftijdsbepaling is van belang dat gesloten epifysen en open suturen zijn geconstateerd.

bot overblijft, dan is in graf 3 ongeveer 35 tot 60 % van de totale massa aan crematieresten terechtgekomen (zie bijvoorbeeld: Smits & Hiddink, 1998: 96).

Grafgiften

In graf 3 zijn minstens twee voorwerpen gevonden die met opzet aan de dode zijn meegegeven. Dit zijn een klokbeker en een vuurstenen mesje. Daarnaast is bij het zeven van de kuilvulling een fragment van een geretoucheerde kling te voorschijn gekomen. Ook zijn aldus een vuurstenen splinter en enkele kleine fragmenten aardewerk gevonden. Zij zijn vermoedelijk opspit uit oudere tijd; enkele scherven kunnen aangaande op het baksel afkomstig zijn van potten van de Vlaardingen-cultuur).¹¹ Of dit ook opgaat voor het bewuste klingfragment is onduidelijk, te meer daar onbekend is op welke diepte binnen de kuil het artefact lag.

De meest opvallende grafgift, de klokbeker, lag in omgevallen toestand in het oosten van spoor 24.5 (Fig. 9). Vermoedelijk stond deze oorspronkelijk pal langs de grafkuilrand op de bodem van de kuil opgesteld. Tijdens het dichtmaken van de grafkuil is de pot op zijn zijde komen te liggen, met de monding wijzend in de richting van het centrum van de kuil. Door het gewicht van het afdekkende zand en mogelijk ook door betreding van het terrein is de klokbeker in de loop der tijd sterk gebarsten. Door het 'geluk' dat de pot al bij het dichtmaken van de kuil is omgevallen, kon hij compleet worden opgegraven. Was hij rechtop in de kuil blijven staan, dan was vrijwel zeker een gedeelte van de bovenkant van de pot door bodemverzet in later tijd zwaar beschadigd geraakt.

Zowel het binnen- en buitenoppervlak is in een oxiderend bakmilieu licht okerbruin gekleurd. De kern is afwisselend grijs en lichtoranje tot okerbruin van kleur. Op verscheidene plaatsen vertoont de buitenzijde oranje vlekken. Het buitenoppervlak is iets gladder afgewerkt dan het binnenoppervlak. Als verschalingsmateriaal is uitsluitend potgruis gebruikt (afmeting grootste partikel circa 4 mm). Aan de binnenkant van de pot zijn her en der lichte schraapsporen te zien. Opvallend is het voorkomen van vier rondom lopende ondiepe 'geultjes' op regelmatige onderlinge afstanden (van ongeveer 1 cm) aan de binnenzijde van de hals.

De klokbeker uit graf 3 is over het gehele buitenoppervlak versierd. De hals en de bovenste helft van de buik zijn op gelijkmatige afstanden door middel van horizontaal omlopende dubbele lijnen

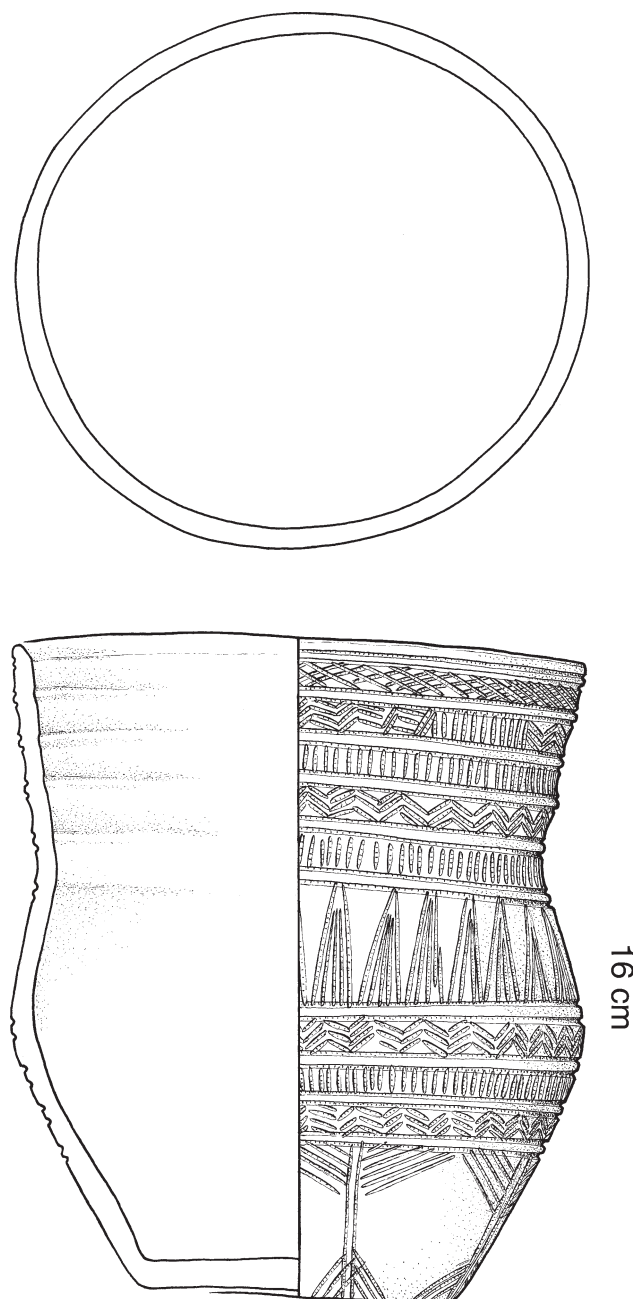

Fig. 9 – Klokbeker uit graf 3. Hoogte 17,4 cm. Tekening: René Reijnen (BAMN).

¹¹ Vondstnummers 24.22, 24.42 en 24.65.

onderverdeeld in stroken die op verschillende wijzen zijn opgevuld: met kruisarcering, naast elkaar geplaatste verticale indrukken, indrukken in zigzagmotief en met een combinatie van verticale indrukken en zigzaggen. De schouder is versierd met lange staande driehoekmotieven. Op het beneden van de beker is metopenversiering aangebracht. Door middel van dubbel verticale lijnen zijn blokken gecreëerd. Deze zijn onversierd met uitzondering van de vier hoeken, waar drie tot zes diagonale lijnen zijn ingestempeld. Deze hebben als startpunt de eerder genoemde verticale lijnen.

Alle versieringsmotieven zijn aangebracht met een getande spatel. Wanneer de uitbundige decoratie nader onder de loep wordt genomen, valt uit oversnijdingen af te leiden dat de dubbele horizontaal omlopende lijnen het eerst zijn aangebracht. Bij de metopenversiering kan verder aangetekend worden dat aanvankelijk de verticale lijnen zijn 'uitgezet' en vervolgens de diagonale lijnen zijn aangebracht. Goed beschouwd zijn aldus, hoewel niet perfect van vorm, ruiten uitgespaard.

Een laatste vermeldenswaardig kenmerk van de beker zijn de onversierde ribben die op regelmatige afstanden op de hals en de bovenste helft van de onderzijde bevinden.

Vorm en versiering (inclusief de onversierde ribben) wijzen de beker uit graf 3 toe aan de groep van de Veluwse klokbekers. Daarbinnen behoort deze vanwege het feit dat de pot duidelijk hoger dan breed is tot het type 2Id (zie boven).

Voor de beker uit graf 3 zijn tot op heden geen exacte parallellen qua versiering bekend. Maar de combinatie op de hals van horizontaal omlopende lijnen, kruisarcering, een horizontale rij verticale lijnen en zigzaggen – ofschoon aangebracht in een andere volgorde – is wel bekend van een Veluwse klokbeker afkomstig van het landgoed 'Oostereng' bij Bennekom (Van der Leeuw, 1976: 131, nr. 33). In het oog springend bij de Wijchense beker is de bovenste 'zigzagband'. Deze bestaat uit een afwisseling van een horizontale rij verticale streepjes en zigzaggen. Dit is niet uniek, want ook op andere Veluwse klokbekers is dit fenomeen geconstateerd (bijvoorbeeld op een exemplaar gevonden bij het Uddelermeer, vindplaats III; Van Sprang, 1993: 74, fig. 93). De ornamentatie in kwestie herinnert aan de voor de klokbekers van het type Veluwe karakteristieke metopenversiering die frequent de schouder tekent en minder vaak het benedendeel (zie onder). Dit wordt benadrukt door het feit dat een beker uit Wageningen op de hals een zone kent die bestaat uit groepjes verticale streepjes die regelmatig afgewisseld worden door lege zones (Van der Leeuw, 1976: 135, nr. 50). De staande driehoeken op de schouder zijn frequent aanwezig op Veluwse klokbekers. Parallellen zijn onder meer aan het licht gekomen te Garderen-Solse Berg (Van Sprang, 1993: 73, fig. 88) en Wageningen (Van der Leeuw, 1976: 135, nr. 50). De versiering op het benedendeel is bij ons weten tot op heden uniek. Wel kan geattendeerd op het feit dat het voorkomen van metopenversiering op het benedendeel reeds bekend was. Een beker uit Garderen-Solse Berg, die evenals de beker uit graf 3 te Wijchen-Bijsterhuizen staande driehoeken op de schouder draagt, illustreert dit (Van der Leeuw, 1976: 138, nr. 61). Een tweede voorbeeld is gevonden nabij het Uddelermeer (vindplaats V; Van Sprang, 1993: 73, fig. 91). Verwantschap vertoont ook een beker uit Lunteren, zowel wat de uitvoering van de metopenversiering als de decoratie direct daarboven betreft (Van der Leeuw, 1976: 135, nr. 49). Verder herinnert de metopenversiering op het benedendeel van een Veluwse klokbeker die gevonden is te Veen (Kreis Wesel, Duitsland) vanwege de ruitvormige uitsparingen sterk aan de metopenversiering op de Wijchense beker (Lanting, 2007-2008: fig. 12, nr. 20). Tot slot is reeds eerder gememoreerd dat ribben, zoals de beker in kwestie uit Wijchen die heeft, goed bekend zijn van Veluwse klokbekers.

De tweede zekere grafgift, het vuurstenen mesje, lag in horizontale positie ongeveer in het midden van de kuil, met de spitse zijde naar naar het zuidoosten gericht (Fig. 10). Het voorwerp lag op 7,25 m + NAP, circa 8 cm boven de kuilbodem, op het hoogste niveau

waarop in de vulling van de kuil nog relatief veel verspreide crematieresten aanwezig waren. Dit mesje markeert als zodanig de bovenkant van het gedeelte van de kuilvulling waarin bewust botfragmenten zijn uitgestrooid en is dan ook met zekerheid ná de klokbeker in het graf gedeponneerd. Nadat het mesje in de kuil was neergelegd, lijkt de kuil in één keer verder met zand te zijn dichtgemaakt.

Het object is 42 mm lang, 26 mm breed, 9 mm dik, weegt 11,2 g en is vervaardigd van Lanaye-vuursteen (De Grooth, 2011). De dorsale zijde is bedekt met donkerkleurige concreties. Dit is de kant van het voorwerp die in het graf boven lag en daardoor door inspoeling van mangaan of andere natuurlijke bodembestanddelen is aangetast.

Gebruikssporenanalyse heeft uitgewezen dat op enkele plaatsen op het mesje een geringe hoeveelheid gebruikssporen aanwezig is.¹² De longitudinale richting van de slijtagesporen wijst erop dat met het werktuig een zagende of snijdende beweging is gemaakt. Als contactmateriaal komt als eerste hout in aanmerking, hoewel andere soorten materialen niet helemaal zijn uit te sluiten. Op sommige punten is de waargenomen glans en afronding van de rand zo minimaal dat niet bepaald kan worden welk materiaal deze beschadigingen op het mesje heeft veroorzaakt. De indruk die werd verkregen bij het onderzoek van de gebruikssporen, is dat er na het gebruik het werktuig enigszins getoucheerd is. Zo zou het mesje kort voordat het in het graf werd meegegeven bewust nog iets zijn aangescherpt, zoals dat bijvoorbeeld ook van neolithische bijlen bekend is. Zowel wat zijn vorm als gebruik betreft, doet dit Wijchense mesje sterk denken aan twee getoucheerde vuurstenen mesjes die, samen met een pijlschachtpolijster, zijn meegegeven in de laat-neolithische heuvel E aan het Uddelermeer. De mesjes vertonen eveneens op enkele plekken gebruikssporen die erop lijken te duiden dat ermee in hout is gesneden. Bovendien lijken zij, evenals het Wijchense exemplaar, na gebruik te zijn bijgetoucheerd (Wentink in voorbereiding).

Tot slot komen wij nog even terug op het klingfragment dat bij het zeven van de grafkuilvulling is ontdekt. Wellicht gaat om een derde grafgift, hoewel een alternatieve, in onze ogen meer plausible verklaring is dat dit artefact bij toeval, bijvoorbeeld als opspit, in het graf is beland. Het fragment vuursteen, dat 23 x 22 x 6 mm meet, is afkomstig van het distale uiteinde van een getoucheerde kling uit vermoedelijk Haspengouwse vuursteen. Daarmee is echter niet gezegd dat het object uit België geïmporteerd is, hetgeen ook voor het bovengenoemde mesje opgaat. Dit soort vuursteen is, evenals Lanaye-vuursteen, ook in Maasafzettingen te vinden en derhalve kan het artefact uit lokaal verzamelde grondstof vervaardigd zijn. Het is helaas niet bekend uit welk gedeelte van de kuil deze vuursteen vondst afkomstig is.

Datering

Een dijbeenfragment uit de geassocieerde crematieresten is met behulp van de ¹⁴C-methode gedateerd: 3840 ± 35 BP (SUERC-26372; δ¹³C-waarde: -22,9 ‰). Gekalibreerd (2 σ) betekent dit een datering ergens tussen 2457 en 2415 of tussen 2408 en 2200 voor Chr.

De interpretatie van kuil 24.4 naast graf 3

Nauwelijks 40 cm westnoordwestelijk van graf 3 tekende zich in het eerste opgravingsvlak een spoor af dat zowel qua vorm (min of meer rond), afmetingen (diameter circa 1,1 m) als kleur (lichtbruin) heel sterk op het naastgelegen KBC-graf leek: spoor 24.4

Fig. 10 – Voor- en achterzijde van het getoucheerde vuurstenen mesje. Lengte 4,2 cm. Foto: Rob Mols (BAMN).

12 De gebruikssporenanalyse is uitgevoerd door drs. K. Wentink, waarvoor hartelijk dank. Zie voor een bespreking van de door hem toegepaste onderzoeksmethode Van Gijn, 1990.

(Fig. 2, Fig. 8). Ook de schijnbaar vlakke bodem en resterende diepte (circa 14 cm) van kuil 24.4, die zich met enige moeite uit de opgravingsdocumentatie lieten reconstrueren, komen globaal overeen met die van graf 3. De gepaarde ligging van deze twee kuilen in een zone waar relatief weinig andere (nederzettings)sporen voorkomen, doet vermoeden dat zij bij elkaar horen of in elk geval min of meer gelijktijdig, dat wil zeggen in de klokbeperperiode, zijn aangelegd. In kuil 25.4 zijn echter geen vondsten aangetroffen die deze bewering staven. Evenmin kan de functie van de kuil op grond van vondsten achterhaald worden. Bij het zeven van de complete kuilvulling kwamen slechts een verbrand brokje kwartsiet, twee kleine sterk verweerde scherven handgevormd aardewerk en een splinter verbrand bot van minder dan 0,5 g te voorschijn.¹³ Zij zijn vermoedelijk te beschouwen als materiaal uit een andere periode dat bij toeval in de kuil terecht is gekomen. In de homogene vulling van kuil 24.4 was verder een minimale hoeveelheid (minder dan 0,5 g) uiterst kleine houtskoolfragmentjes aanwezig. Omdat het allerminst zeker is dat het weinige houtskool en het genoemde stukje bot bij het dichtgooien in de kuil zijn beland en niet uit een andere – in dat geval waarschijnlijk oudere – periode dateert, is besloten deze verbrande organische resten niet door middel van de ¹⁴C-methode te laten dateren. Vermoedelijk zou dit geen betrouwbare oftewel bruikbare resultaten hebben opgeleverd.

Om verder te komen met de interpretatie van spoor 24.4 is gezocht naar mogelijk vergelijkbare combinaties van bekergraven met naastgelegen kuilen elders. Daarbij viel direct op dat ronde kuilen in het KBC-grafbestel heel uitzonderlijk zijn (zie in dit verband Lanting & Van der Waals, 1976: 58-62). Vrijwel alle graven van de KBC zijn min of meer rechthoekig van vorm. Wel zijn van diverse vindplaatsen voorbeelden bekend van een vondstloze rechthoekige kuil die vlak naast een overtuigend KBC-inhumatiegraf (met daterende bijgiften) ligt. Zo kan onder andere worden gewezen op een situatie in Nistelrode-Menzelsch Veld, waar 1,5 m oostelijk van een noordoost-zuidwest georiënteerd graf met klokbeper een noord-zuid gerichte vondstloze kuil van ca. 1,6 bij 0,9 m is aangetroffen die dezelfde kleur vulling als de grafkuil bezat. Van Hoof (2005) oppert dat dit een tweede KBC-graf zonder grafgiften zou kunnen voorstellen. In het Belgische Sint-Denijs-Westrem zijn vlakbij elkaar drie gelijkaardige en gelijk georiënteerde rechthoekige kuilen opgegraven, waarvan er één op basis van zijn vondstinhoud (fragmenten van een klokbeper, een vuurstenen schrabber en een gepolijst stenen bijltje) zonder meer als een KBC-graf beschouwd kan worden. ¹⁴C-dateringen van houtskool uit de vulling van de betreffende kuilen geven aan dat minimaal een van de twee vondstloze kuilen op deze vindplaats eveneens uit de KBC stamt. Mogelijk gaat het bij deze vondstloze kuilen om vlakgraven of rituele (?) kuilen (Hoorne et al., 2008). Ook in Ede-Achterdoelen wordt een vondstloze, afgerond rechthoekige kuil die op ongeveer 2 m afstand van een duidelijk KBC-inhumatiegraf (met lijksilhouet) ligt, als een vermoedelijk tweede KBC-graf geïnterpreteerd (Drenth, 2006). Dichter in de buurt van Wijchen is een vergelijkbare situatie ook aangetroffen in Cuijk (Bogaers, 1966, 1967; Koeling, 2002: 16-17, graven M en N). Verder kan worden gewezen op de situatie in Molenaarsgraaf (Louwe Kooijmans, 1974). Daar zijn drie inhumatie-vlakgraven gevonden uit de overgangperiode van het laat-neolithicum naar de vroege bronstijd, waarbij zich tevens een rundergraf en een vijfde vondstloze kuil bevond die mogelijk niet als grafkuil in gebruik is genomen.

In de meeste gevallen worden vondstloze kuilen die sterke gelijkenis vertonen met en in de directe omgeving liggen van KBC-graven dus als mogelijke of vermoedelijke graven zonder grafgiften geïnterpreteerd. Hiermee moet ook in het geval van Wijchen rekening worden gehouden. Kuil 24.4 zou dan vermoedelijk een kindergraf zijn, gezien de kleine afmetingen. Een alternatieve verklaring is dat de kuil, die rond is en niet, zoals bij de tot

---

¹³ Vondstnummer 24.60.

dusver bekende KBC-graven in Midden-Nederland gebruikelijk is, ovaal tot (afgerond-) rechthoekig, is gegraven voor het brengen van offers (van vergankelijk, plantaardig en/of dierlijk materiaal) naar aanleiding van de bijzetting van de dode in graf 3. Wellicht dat onderzoek van vergelijkbare spoorcombinaties op andere vindplaatsen in de toekomst meer inzicht oplevert in de betekenis van het ‘mysterieuze’ spoor 24.4 uit Wijchen-Bijsterhuizen.

Slotopmerkingen

In het Engels kent men het spreekwoord dat bijzonder treffend de situatie te Wijchen-Bijsterhuizen verwoordt: “Three is a crowd”. Hoe merkwaardig het ook mag klinken, tot op heden vormen de zojuist beschreven drie graven het grootste KBC-grafveld dat in Nederland onderzocht is.¹⁴ Het verschil met de oostelijke groep van de Klokbekercultuur is markant (zie Schwarz, 2008 met verdere verwijzingen). In Beieren, Bohemen, Moravië en Neder-Oostenrijk zijn necropolen met tientallen bijzettingen bekend.

Naar het zich laat aanzien, bestaat het grafveldje te Wijchen-Bijsterhuizen uit twee inhumaties en één crematie, hetgeen redelijk goed overeenkomt met de algemene verdeling tussen deze vormen van lijkbehandeling; hierbij ligt het aandeel van crematie (beduidend) lager (Van der Beek, 2004; Drenth & Hogestijn, 2007; Lanting, 2007-2008; Lanting & Van der Waals, 1976).

Omdat voor het crematiegraf een ¹⁴C-datering ter beschikking staat, is het interessant de uitkomst in een breder kader te plaatsen. Tabel 1 geeft een overzicht van de uit

<i>Vindplaats</i>	<i>¹⁴C-datering + Lab.nr.</i>	<i>Kalibratie (2 σ) voor Chr.</i>
Beuningen-Hogewald	3765 ± 35 BP (GrA-14080)	2288-2125/2088-2043
Dalen-Eldijk	3910 ± 50 BP (GrA-13167)	2563-2532/2493-2276/2250-2227/2220-2208
Eext-de Ketenberg	3690 ± 55 BP (GrA-14564)	2272-2256/2205-1925
Emmen-Angelslo	3940 ± 50 BP (GrA-13614)	2571-2510/2503-2290
Exloo, D30	3695 ± 35 BP (GrA-28350 of -28359)	2196-2163/2150-2011/1998-1977
Hattermerbroek-Hattermerbroek-Zuid	3670 ± 30 BP (GrA-41627)	2135-1973/1967-1964
Hoog Buurlo	3830 ± 35 BP (GrN-14067)	2456-2416/2406-2373 / 2367-2353/2350-2196 / 2164-2149
Meerlo	3840 ± 35 BP (GrA-14066)	2457-2415/2408-2200
Nijmegen-het Rooie Dorp	3850 ± 40 BP (GrA-14840)	2459-2263/2260-2203
Rolde-Volmachtenlaan A	3880 ± 50 BP (GrA-13602)	2471-2263/2260-2203
Rolde-Volmachtenlaan B	3840 ± 50 BP (GrA-11264)	2463-2195/2168-2145
Wijchen-Bijsterhuizen, graf 3	3840 ± 35 BP (SUERC-26372)	2457-2415/2408-2200
Zutphen-Looërenk	3940 ± 45 BP (GrA-23570)	2567-2515/2498-2296

Tab. 1 – Overzicht van ¹⁴C-dateringen aan verbrand bot uit KBC-crematiegraven in Nederland. Naar overzichtsstudies van Lanting & Van der Plicht, 1999-2000; Lanting, 2007-2008 (beide met verdere referenties) en Fermin, in: Bouwmeester et al., 2008: 76. Merk op dat het telkens om grafheuvels en vlakgraven gaat, met uitzondering van de crematie afkomstig uit hunebed D30 te Exloo.

14 Daarbij gaat het om grafheuvels en/of vlakgraven, waarbij de afstand tot het meest nabijgelegen graf hoogstens 50 m is. (Mogelijke) bijzettingen in megalietgraven zijn hier buiten beschouwing gebleven. Overigens zijn ook in Oostwoud-De Tuithoorn drie KBC-graven (tweemaal een grafheuvelbijzetting en eenmaal een vlakgraf(?)) gevonden die op korte afstand van elkaar lagen (Lanting & Van der Plicht, 1999-2000: 86-88, fig. 5a-5b). Zie voor overzichten van KBC-grafheuvels en -vlakgraven uit Nederland: Van der Beek, 2004; Lanting, 2007-2008; Lanting & Van der Waals, 1976.

Nederland bekende ^{14}C -gedateerde KBC-crematiegraven; de dateringen zijn telkens aan verbrand bot verricht. De ^{14}C -dateringen geven na kalibratie dateringsmogelijkheden die zich spreiden over de gehele KBC, die wij in navolging van Lanting & Van der Plicht (1999-2000, 2001-2002) van circa 2400-1900 voor Chr. laten duren, met uitzondering van het laatste staartje. Wat opvalt, is dat verreweg de meeste gekalibreerde dateringen (negen van de in totaal dertien) geheel of nagenoeg geheel in de eerste helft van de KBC vallen. Dit wijst er sterk op dat crematie als vorm van lijkbehandeling in de tweede helft van deze cultuur sterk aan populariteit inboette. In het licht van culturele continuïteit tussen de KBC en de Wikkeldraadbekercultuur uit de vroege bronstijd is dit goed mogelijk (Lanting, 1973). Veel spreekt ervoor dat tijdens het begin van de vroege bronstijd inhumatie frequenter voorkwam dan crematie (zie in dit verband Lanting & Van der Plicht, 2001-2002: 153-154, 177-182).

Zoals de lijkbehandeling geen duidelijke invloeden van buitenaf verraaft, zo zijn ook de bekers alle versierd in een regionale stijl. Twee kunnen als Veluwse klokbekers worden aange-merkt, de derde is hieraan verwant. Veluwse klokbekers zijn gidsartefacten van de Midden-Nederlandse klokbekeergroep, derhalve ook wel Veluwse klokbekeergroep genoemd. Het verspreidingsgebied bestrijkt in Nederland globaal het gebied westelijk van de lijn Dokkum-Zwolle-Doesburg-Gendringen en noordelijk van de lijn Hoek van Holland-Eindhoven-Roermond (Lanting, 2007-2008: 52-53). Op Duits grondgebied wordt de verspreiding waarschijnlijk afgebakend door de lijnen Gendringen-Wesel-Bonn en Roermond-Bonn.

De vondst van een vuurstenen mesje in graf 3 te Wijchen-Bijsterhuizen is niet uniek, maar heeft in Midden-Nederland verscheidene precedentes (Tab. 2). Voor zover fysisch-anthropologische determinaties (inclusief die voor graf 3 te Wijchen-Bijsterhuizen; zie boven) voorhanden zijn en te oordelen naar de afmetingen van de geassocieerde lijksilhouet-

<i>Vindplaats</i>	<i>Type graf en lijkbehandeling</i>	<i>Overige grafgiften</i>	<i>Referenties</i>
Baarn-De Drie Eiken	grafheuvel; inhumatiegraf	vuurstenen vuurslag en stukje limoniet	Drenth & Hogestijn, 1999: 121
Bennekom-Oostereng, grafheuvel 12	grafheuvel; inhumatiegraf	veluwse klokbeke, stenen polsbeschermer, vuurstenen pijlpunten en twee dito afslagen(?)	Bursch, 1933: 15-17, fig. 15, pl. II: nr. 8, pl. VI:13,19-27
Ede-Ginkelse Heide	grafheuvel; crematiegraf	koperen tongdolk, 21b-beker, stenen polsbeschermer, vuurstenen pijlpunten, vuurstenen afslagen en dito vuurslagen	Butler & Van der Waals, 1966: 122-123, fig. 4a-b; Lanting & Van der Plicht, 1999-2000: 83; Lanting & Van der Waals, 1976: 53
Epe-Klokbekeweg (voorheen Epe-Ballastweg)	grafheuvel; inhumatiegraf	vuurstenen vuurslag en stukje limoniet	Lanting & Van der Plicht, 1999-2000: 84; Modderman, in: Modderman & Montforts, 1991: 145, fig 3:1-3
Hattermerbroek-Hanzelijn, graf 1	vlaggraf?; inhumatiegraf	barnstenen ornamenten en veluwse klokbeke (bovenuit grafkuil)	Drenth <i>et al.</i> , 2011: 210-232
Lunteren-Lunterse Heide	grafheuvel; verm. inhumatiegraf	koperen tongdolk, veluwse klokbeke, twee stenen polsbeschermers en vuurstenen pijlpunt	Butler & Van der Waals, 1966: 123, fig. 7
Nieuw Milligen-de Mottenkuil	grafheuvel; verm. inhumatiegraf	koperen tongdolk, veluwse klokbeke, halvemaanvormige barnstenen hanger en vuurstenen pijlpunt	Butler & Van der Waals, 1966: 124-125, fig. 8
Schajijk, tumulus 3	grafheuvel; inhumatiegraf	Schaal	Van Giffen, 1949
Uddelermeer, tumulus E	grafheuvel; inhumatiegraf	pijlschachtpolijster en atypische veluwse klokbeke(?)	Drenth & Hogestijn, 2007: 111-112: noot 285; Holwerda, 1911: 5-7, fig. 4-7; Wentink, in voorbereiding; zie deze bijdrage
Wijchen-Bijsterhuizen, graf 3	? (vlaggraf of grafheuvel); crematiegraf	veluwse klokbeke en mogelijk gebroken geretoucheerde kling	Deze bijdrage

Tab. 2 – Overzicht van KBC-graven uit Midden-Nederland waarin één of meer vuurstenen mesjes zijn meegegeven.

ten was dit artefacttype in KBC-grafheuvels en mogelijk - vlakgraven waarschijnlijk voorbehouden aan volwassen personen en eventueel bijna volwassen personen. Het aantal mesjes per graf varieert van één (Baarn-De Drie Eiken, Hattemerbroek-Hanzelijn, graf 1, Lunteren-Lunterse Heide, Nieuw Milligen-de Mottenkuil en Wijchen-Bijsterhuizen, graf 3), één of twee (Ede-Ginkelse Heide)¹⁵ tot twee (Bennekom-Oostereng, grafheuvel 12, Epe-Klokbekerweg, Schaijk, tumulus 3; Uddelermeer, tumulus E).

Het is verre van aannemelijk, zo luidt de eindconclusie, dat in de Wijchense graven immigranten zijn begraven. Aanwijzingen daarvoor zijn niet gevonden. Integendeel, de bekers en het mesje passen uitstekend in het algemene beeld van het KBC-grafbestel zoals dat voor Midden-Nederland bekend is. Derhalve is het plausibel dat het grafveldje in kwestie de laatste rustplaats vertegenwoordigt van leden van de lokale of regionale gemeenschap.

---

15 Van der Beek (2004, tab. 6) meent dat het graf te Ede-Ginkelse Heide één vuurstenen mesje bevat, maar eventueel zijn dit er twee (de nrs. 11 en 12 van fig. 4a in Butler-Van der Waals, 1966).

Bibliografie

- VAN DER BEEK Z., 2004. An ancestral way of burial. Late Neolithic graves in the southern Netherlands. In: BESSE M. & DESIDERI J. (eds), *Graves and Funerary Rituals during the Late Neolithic and the Early Bronze Age in Europe (2700-2000 BC). Proceedings of the International Conference held at the Cantonal Archaeological Museum, Sion (Switzerland) October 4th-7th 2001* (BAR International Series 1284), Oxford: 157-194.
- BEUKER J. R., CUIJPERS A. G. F. M., DRENTH E., LANTING A. E. & MAAT G. J. R., 2001. Nogmaals de grafheuvel 'de Ketenberg' te Eext: over de dodenhouding in graven van de klokbekercultuur in Nederland, *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 118: 109-11.
- BOGAERS J. E., 1966. Opgravingen te Cuijk, 1964-1966. In: *Archeologisch Nieuws, Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 19: 65-72.
- BOGAERS J. E., 1967. Cuijk. In: *Archeologisch Nieuws, Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 20: 9-10.
- BOUWMEESTER H. M. P., FERMIN H. A. C. & GROOTHEDDE M. (red.), 2008. *Geschapen Landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen. Archeologisch onderzoek* (Baac rapport 00.068), Zutphen – 's-Hertogenbosch.
- BURSCH F. C., 1933. *Die Becherkultur in den Niederlanden* (Oudheidkundige Mededeelingen van 's-Rijksmuseum van Oudheden XIV, 39-123), Marburg.
- BUTLER J. J. & VAN DER WAALS J. D., 1966. Bell Beakers and early metal-working in the Netherlands, *Palaeohistoria*, 12: 44-139.
- DRENTH E., 2006. Eén of twee graven van de Klokbekercultuur te Ede, gem. Ede, prov. Gelderland (NL), *Notae Praehistoricae*, 26: 211-215.
- DRENTH E. & HOGESTIJN J. W. H., 1999. De Klokbekercultuur in Nederland: de stand van onderzoek anno 1999, *Archeologie*, 9: 99-149.
- DRENTH E. & HOGESTIJN J. W. H., 2007. Bekers voor Bakker. Nieuwe ideeën over de oorsprong en ontwikkeling van klokbekers in Nederland. In: BLOEMERS J. H. F. (red.), *Tussen D26 en P14: Jan Albert Bakker 65 jaar*, Amsterdam, 33-146.
- DRENTH E., MEURKENS L. & VAN GIJN A. L., 2011. Laat-neolithische graven. In: LOHOF E., HAMBURG T. & FLAMMAN J., *Steentijd opgespoord. Archeologisch onderzoek in het tracé van de Hanzelijn-Oude Land* (Archol-rapport 138 - ADC-rapport 2576), Leiden-Amersfoort: 209-279.
- VAN GIFFEN A. E., 1949. Een vierperiodentumulus met primaire klokbekerheuvel bij Schaaik, N.-Br., *Brabants Heem* I: 67-74.
- VAN GIJN A. L., 1990. *The wear and tear of flint. Principles of functional analysis applied to Dutch Neolithic assemblages* (Analecta Praehistoria Leidensia 22), Leiden.
- DE GROOTH M. E. Th., 2011 (in druk). Distinguishing Upper Cretaceous flint types exploited during the Neolithic in the region between Maastricht, Tongeren, Liège and Aachen. In: MEURERS-BALKE J. & SCHÖN W. (Hrsg.), *Gedenkschrift für Jürgen Hoika* (Archäologische Berichte 22), Bonn.
- HAVEL J., 1978. The Burial Rite of the Bell Beaker Culture in Bohemia and Moravia, *Varia Archaeologica* 1 (= Praehistorica, VII), Praag: 91-117.
- HERMSEN I. C. G., 2011. *De Kleine Kamp doorgrond. Archeologisch onderzoek in het plangebied Bijsterhuizen – gemeente Wijchen* (Archeologische Berichten Wijchen – Rapport 8), Nijmegen.
- HOLWERDA J. H., 1911. Praehistorische nederzettingen aan het Uddelermeer, *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden*, 5: 5-17.
- VAN HOOF L., 2005. Een nieuw klokbekergraf uit het noordoosten van de provincie Noord-Brabant (NL): Nistelrode-Menzelsch Veld, *Notae Praehistoricae*, 25: 193-195.
- HOORNE J., SERGEANT J., BARTHOLOMIEUX R., BOUDIN M., DE MULDER G. & VAN STRYDONCK M., 2008. Een klokbekergraf te Sint-Denijs-Westrem - *Flanders Expo* (Gent, provincie Oost-Vlaanderen), *Notae Praehistoricae*, 28: 101-108.
- JANSSEN A. J. & TUYN W. N., 1978. De Homberg te Wijchen, *Westerheem*, 27: 238-255.
- KOELING J., 2002. Cuijk in de prehistorie. In: VAN ENCKEVORT H. & THIJSEN J. (red.), *Cuijk. Een regionaal centrum in de Romeinse tijd*, Utrecht: 14-19.

- LANTING J. N., 1973. Laat-Neolithicum en Vroege Bronstijd in Nederland en N.W.-Duitsland: continue ontwikkelingen, *Palaeohistoria*, 15: 215-317.
- LANTING J. N., 2007-2008. De NO-Nederlandse/NW-Duitse Klokbekergroep: culturele achtergrond, typologie van het aardewerk, datering, verspreiding en grafritueel, *Palaeohistoria*, 49-50: 11-326.
- LANTING J. N. & VAN DER PLICHT J., 1999-2000. De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, III: Neolithicum, *Palaeohistoria*, 41-42: 1-110.
- LANTING J. N. & VAN DER PLICHT J., 2001-2002. De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, IV: bronstijd en vroege ijzertijd, *Palaeohistoria*, 43-44: 117-262.
- LANTING J. N. & VAN DER WAALS J. D., 1971. Laat-neolithische grafheuvels bij Vaassen en Maarsbergen, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, LII: 93-127.
- LANTING J. N. & VAN DER WAALS J. D., 1976. Beaker Culture relations in the Lower Rhine Basin. In: LANTING J. N. & VAN DER WAALS J. D. (eds), *Glockenbechersymposion Oberried 1974*, Bussum-Haarlem: 1-80.
- LOUWE KOOIJMANS L. P., 1973. Een grafheuvelgroep uit het laat-neolithicum en de bronstijd in het terrein van de Romeinse castra te Nijmegen. In: VAN ES W. A., HUBRECHT A. V. M., STUART P., MANK W. C. & WYNIA S. L. (red.), *Archeologie en historie*, Bussum: 87-125.
- LOUWE KOOIJMANS L. P., 1974. *The Rhine-Meuse delta: four studies on its occupation and Holocene geology* (Analecta Praehistorica Leidensia 7; proefschrift Rijksuniversiteit Leiden), Leiden.
- MODDERMAN P. J. R. & MONTFORTS M. J. G., 1991. Archeologische kroniek van Gelderland 1970-1984, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, 85: 143-188.
- SMITS E., 2009. *Fysisch-antropologisch onderzoek van inhumatie - en crematie resten voor E. Drenth uitgevoerd in 2009 door E. Smits* (intern conceptrapport), Amsterdam.
- SMITS E. & HIDDINK H. A., 1998. Het onderzoek van crematieresten. In: ROYMANS N., TOL A. & HIDDINK H. A. (red.), *Opgravingen in Kampershoek en de Molenakker te Weert. Campagne 1996-1998* (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 5), Amsterdam: 95-102.
- SCHWARZ M., 2008. *Studien zur Sozialstruktur der Glockenbecherkultur im Bereich der Ostgruppe auf der Grundlage der Grabfunde* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 85), Bonn.
- STRAHL E., 2007. Grenzgänger zwischen Einzelgrab- und Glockenbecherkultur, *Archäologie in Niedersachsen*, 10: 72-75.
- VAN DER LEEUW S. E., 1976. Neolithic Beakers from the Netherlands: the potter's point of view. In: LANTING J. N. & VAN DER WAALS J. D. (eds), *Glockenbechersymposion Oberried 1974*, Bussum-Haarlem: 81-139.
- VAN DER WAALS J. D. & GLASBERGEN W., 1955. Beaker types and their distribution in the Netherlands. Intrusive types, mutual influences and local evolutions, *Palaeohistoria*, 4: 5-46.
- VAN SPRANG A., 1993. *Wat aarde bewaarde. Uit de voorgeschiedenis van Ermelo en omgeving*, Ermelo.
- WENTINK, K., in voorbereiding. *Ancestral Mounds. Biography of Gravegoods and the Identity of the Dead* (werktitel proefschrift Universiteit Leiden), Leiden.

Erik DRENTH
Torenstraat, 4
NL – 3811 DJ Amersfoort
drenth.erik@gmail.com

Ivo HERMSEN
Lauweriksplein, 22
NL – 7425 AW Deventer
ivohermsen@gmail.com